

વિચાર

અનુક્રમ

સંપાદકીય	૧
વિકાસલક્ષી મુદ્દાઓ	૨
દક્ષિણ ગુજરાતમાં ઉદારીકરણની વિપરીત અસરો અને લોકપ્રતિકાર	
મંતવ્ય	૧૧
સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓમાં પારદર્શકતા અને ઉત્તરદાયિત્વ	
આપના માટે	૧૬
શું વિકાસ માટે વિસ્થાપન અને જમીન સંપાદન અનિવાર્ય છે ?	
આપણી વાત	૨૦
શ્રમિકો મહેનતના યોગ્ય વળતર માટે ઝઝૂમે છે	
સાંપ્રત પ્રવાહ અને આગામી કાર્યક્રમ	૨૬
સંદર્ભ સાહિત્ય	૩૦
સહુવ વિચાર (પૂર્તિ)-ડીએસસી	

સંપાદક ટીમ:

દીપા સોનપાલ
મુરલી શ્રીનિવાસ
બિનોય આચાર્ય

વાર્ષિક લવાજમ: રૂ.૨૫/- ડ્રાફ્ટ કે મની ઓર્ડર 'ઉન્નતિ' વિકાસ શિક્ષણ સંસ્થાના નામે મોકલવા.

ફક્ત અંગત વિતરણ માટે

સંપાદકીય

વૈશ્વિકીકરણ અને વિકેન્દ્રીકરણનું સહઅસ્તિત્વ!

વૈશ્વિકીકરણ એક એવો પ્રવાહ છે કે જેમાં વિશ્વના વ્યાપારને એક જ નિયમથી ગોઠવવાનો પ્રયાસ થાય છે. તેને આધારે જ રાષ્ટ્રની નીતિઓ ઘડાય છે અને એ જ પ્રક્રિયા વિકેન્દ્રીકરણની વાત કરે છે. એનાં થોડાંક ઉદાહરણો જોઈએ. વૈશ્વિક સ્તરે વિશ્વ વ્યાપાર સંગઠન (ડબલ્યુટીઓ) વસ્તુઓના આયાત-નિકાસ પરના અંકુશો દૂર કરીને આડકતરી રીતે કઈ વસ્તુઓનું ઉત્પાદન થશે તે નક્કી કરે છે, તો બીજી તરફ લોકોને સિંચાઈ, બિયારણ અને ખાતર દ્વારા સહભાગી વ્યવસ્થા કરવાનું કહેવાય છે. ભારતમાં વિશ્વ બેંક પ્રેરિત 'પર્યાવરણ વિકાસ પરિયોજના' (ઈકો-ડેવલપમેન્ટ પ્રોજેક્ટ) સાત વન વિસ્તારોમાં ચાલી રહી છે, તો એની સાથે સાથે જ લોકોને સામેલ કરતી સહભાગી વ્યવસ્થા દ્વારા તેનું સંચાલન થાય એમ કહેવાય છે. 'સંયુક્ત' વન સંચાલન પણ બીજી એક વિકેન્દ્રિત વ્યવસ્થા છે. વળી, વૈશ્વિક સ્તરે સ્પર્ધામાં ટકવા માટે દેશના ઉદ્યોગોને અનેકવિધ પ્રોત્સાહનો અપાઈ રહ્યાં છે તો બીજી તરફ પંચાયતના નવા કાયદાઓમાં સાર્વજનિક સંસાધનોના રક્ષણ અને જતન માટેની કામગીરી પંચાયતોને સોંપવામાં આવી છે. આ ઉદાહરણો એમ દર્શાવે છે કે એક તરફ અર્થતંત્રમાં વૈશ્વિકીકરણની પ્રક્રિયા ખૂબ ઝડપથી આકાર લઈ રહી છે તો બીજી તરફ, આર્થિક અને રાજકીય સત્તાના વિકેન્દ્રીકરણ માટેની પ્રક્રિયા પણ વેગ પકડી રહી છે. સાર્વજનિક સંસાધનોના સંચાલન માટે પંચાયતોને સત્તા આપવામાં આવે છે પણ જમીન સંપાદન ધારામાં સુધારા કરીને ખેડૂતોની જમીન અને ગોચર, પડતર કે ખરાબાની જમીન જેવી સાર્વજનિક જમીનો ઉદ્યોગોને ઝડપથી મળી શકે તેવી જોગવાઈઓ 'જાહેર હેતુ'ના આંચળા હેઠળ કરવામાં આવી રહી છે !

આમ જ્યારે મોટી નીતિઓ કેન્દ્રિત ઢબે ઘડાય છે ત્યારે તેના અમલની નિર્ણય પ્રક્રિયાને છેક નીચલા સ્તર સુધી લઈ જવામાં કયા અર્થો સમાયેલા છે ? આ પ્રક્રિયાને આપણે કેવી રીતે મૂલવીશું ? વિકેન્દ્રિત નિર્ણય પ્રક્રિયાને દૃઢીભૂત કરવા માટે આપણે મહિલા મંડળો, સ્વસહાય જૂથો અને પંચાયતી રાજની સંસ્થાઓને મજબૂત કરવાનો પ્રયાસ કરી રહ્યા છીએ પણ એ ત્યારે જ મજબૂત થઈ ગણાય કે જ્યારે ઉપરની કેન્દ્રિત સત્તા વ્યવસ્થા પર તેનો અંકુશ હોય. આ સ્થાનિક સંસ્થાઓ વૈશ્વિક પ્રક્રિયા ઉપર પ્રભાવ પાડવાની તાકાત ઊભી નહિ કરી શકે તો વ્યાપક સ્તરે થતી પ્રક્રિયા તેમનો જ ઉપયોગ કરશે. આથી વિકેન્દ્રીકરણની પ્રક્રિયાને વૈશ્વિકીકરણની પ્રક્રિયાના સંદર્ભમાં ફરીથી જોવાની જરૂર છે. લોકોની સહભાગિતાથી વિકાસ સાધવાની વાત થાય છે, અને કાનૂની રાહે સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સંસ્થાઓને સત્તાઓ અપાય છે પણ વ્યાપક સ્તરે એ સત્તા ઝૂંટવાઈ જાય એની વ્યવસ્થાઓ થઈ જાય છે.

આ પ્રક્રિયામાં સૌથી મહત્વની ભૂમિકા માહિતીના અધિકાર અંગેની છે. વિકાસની પ્રક્રિયા શી છે અને તેનો લાભ કોને મળે તે જાણવું સહભાગિતા અને ચિરંતનતા માટે આવશ્યક છે. લોકો વૈશ્વિકીકરણના લાભ મેળવે અને વિકેન્દ્રીકરણ દ્વારા આર્થિક અને રાજકીય સત્તા ભોગવે એ હજુ પણ શક્ય છે.

દક્ષિણ ગુજરાતમાં ઉદારીકરણની વિપરીત અસરો અને લોકપ્રતિકાર

‘ઉન્નતિ’ છેલ્લાં ચાર વર્ષથી ઉદારીકરણની આડઅસરોનું દસ્તાવેજીકરણ કરે છે. બે અંક પહેલાં આ વિષય અંગે ‘વિચાર’માં અહેવાલ આપ્યો હતો. અસરગ્રસ્ત બનેલા વર્ગો ઉદારીકરણ સામે અવાજ ઉઠાવી રહ્યા છે. આ અવાજ ઉદારીકરણની નીતિ સામે લોકોનો પ્રતિભાવ ઊભો કરવામાં મદદ કરશે. આ સંદર્ભમાં ‘ઉન્નતિ’ ગુજરાતમાં ઉદારીકરણની નીતિને પરિણામે છેવાડે ફેંકાઈ ગયેલા અને અસરગ્રસ્ત બનેલા વર્ગોના અવાજને બહાર લાવવાનો પ્રયાસ કરી રહી છે. ઉદારીકરણની વિપરીત અસરો સામે દક્ષિણ ગુજરાતના લોકોએ જે અવાજ ઉઠાવ્યો છે તે અહીં રજૂ કર્યો છે. ‘ઉન્નતિ’ આ જ રીતે ઉત્તર ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્ર-કચ્છ અને પૂર્વ પટ્ટીમાં પડેલી અસરો અને લોકોના પ્રતિકારને રજૂ કરવા માટે વિચારે છે. આ અભ્યાસ અને અહેવાલ ‘ઉન્નતિ’ના સંશોધન અને હિમાયત ટુકડીનાં એલિસ મોરિસ, પ્રેમરંજન, શરદ પાંડા, સમીર રાઠોડ અને હેમન્તકુમાર શાહ દ્વારા તૈયાર કરાયા છે.

પ્રસ્તાવના

વિશ્વના અર્થતંત્રમાં બજાર ઉપર વધુ ભાર મૂકવાની અને અર્થતંત્રનું સંચાલન મહદંશે બજારનાં પરિબળો ઉપર છોડી દેવાની જે પ્રક્રિયાનો આરંભ થયો તેને ઉદારીકરણ, ખાનગીકરણ અને વૈશ્વિકીકરણ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. આ પ્રક્રિયા વિશ્વવ્યાપી છે અને દુનિયાના દેશોનાં અર્થતંત્રોને તે ઘેરી વળી છે. ભારતમાં આ પ્રક્રિયાનો આરંભ જુલાઈ-૧૯૯૧થી થયો. રોકાણને ક્ષેત્રે દુનિયાભરની કંપનીઓ માટે ભારતના બજારના દરવાજા ખુલ્લા મુકાયા અને નાણાં ક્ષેત્રે પણ ઉદારીકરણ દાખલ કરાયું. એ જ રીતે ઉદ્યોગોને પરવાના આપવાની પદ્ધતિ લગભગ રદ કરવામાં આવી અને ઔદ્યોગિક ઉત્પાદનનું ક્ષેત્ર ખુલ્લું મૂકી દેવાયું. વિશ્વના બજાર સાથે ભારતના બજારને સાંકળવાની આ નીતિમાં ઘણા બધા લાભ જોવામાં આવ્યા, પરંતુ આ નીતિના લાભ મુખ્યત્વે સમાજના ઉપલા સ્તરના લોકોને જ મળ્યા છે. અર્થતંત્રમાં સ્પર્ધા થશે તો લાભ થશે અને દેશી-વિદેશી કંપનીઓ વધુ રોજગારી આપશે અને તેનાથી જીવનધોરણ સુધરશે એવી નક્કર ધારણા સાથે આ નીતિનો આરંભ થયો હતો. પરંતુ દેશના ગરીબો આ સ્પર્ધામાં જોડાઈ શકે તેમ નહોતા કારણ કે તેમની પાસે ખરીદશક્તિ જ નહોતી. વળી, આ પ્રક્રિયાએ અનેક લોકોને અર્થતંત્રમાં છેવાડે ધકેલી દીધા, કારણ કે આ પ્રક્રિયામાં તેમનો કોઈ અવાજ જ નહોતો. ઔદ્યોગિક વિકાસ કોને માટે, શાને માટે અને કેવી રીતે એ સવાલો એમને પૂછવામાં આવ્યા જ નહિ. પરિણામે તેઓ તો આ નવી નીતિનાં પરિણામોને ઝીલનારા માત્ર પદાર્થ જ બની રહ્યા. તેઓ છેવાડે ફેંકાઈ

ગયા અને આ નવી આર્થિક નીતિના અસરગ્રસ્તો બની ગયા.

જુલાઈ-૧૯૯૧થી ભારતમાં અમલમાં મુકાયેલી નવી આર્થિક નીતિએ નીતિવિષયક ફેરફારો આણ્યા છે. તેનો મહત્વનો મુદ્દો એ છે કે રાજ્યની ભૂમિકા લઘુત્તમ બનાવવી અને બજારનાં પરિબળો ઉપર વધુ આધાર રાખવો. આ નવા માહોલમાં રાજ્યને તમામ પ્રવૃત્તિઓમાંથી પાછા હટી જવાની સલાહ આપવામાં આવે છે. આથી સામાજિક-રાજકીય સ્તરે જે કંઈ થોડીઘણી પણ ચિંતા તેને રહેતી હતી તે પણ હવે દૃશ્યમાન થતી નથી. હાલ તો રાજ્યની ઓછી ભૂમિકા અને વધુ ખાનગીકરણ માટે ભારે માંગ પ્રવર્તે છે. રાજ્ય પણ ખાનગી ક્ષેત્રને સક્રિય ભૂમિકા આપવા માગે છે. ખાસ કરીને આરોગ્ય, શિક્ષણ, માળખાગત સવલતો અને અન્ય કલ્યાણલક્ષી બાબતોને આ લાગુ પડે છે. ઉદારીકરણની પ્રક્રિયા ચાલી જ રહી છે અને બીજા અનેક બજારતરફી નીતિવિષયક ફેરફારો આવી રહ્યા છે. એક તરફ, આર્થિક ઉદારીકરણની જરૂરિયાત વિશે વધુ ને વધુ એકમતી ઊભી થઈ રહી છે, તો બીજી તરફ નાગરિક સમાજનો ઘણો મોટો ભાગ આ સુધારાના ટકાઉપણા વિશે અને તેની વિતરણલક્ષી કાર્યક્ષમતા વિશે વાંધા ઉઠાવી રહ્યો છે અને તેને માટે તે લેટિન અમેરિકા અને આફ્રિકાના દેશોના નકારાત્મક અનુભવો ટાંકે છે.

ગુજરાતમાં ઉદારીકરણ

ગુજરાતમાં ઉદ્યોગીકરણ એ કોઈ નવીન ઘટના નથી. તે ૧૯૬૦ના દાયકાથી શરૂ થયું હતું. સૌથી લાંબો દરિયાકિનારો હોવાને લીધે અને ઐતિહાસિક રીતે અનેક બંદરો હોવાને લીધે ગુજરાત વેપાર-વણજ અને ઉદ્યોગનું એક અગ્રણી કેન્દ્ર ગણાય છે. રાજ્યની સ્થિર આર્થિક વૃદ્ધિ અનેક મુશ્કેલીભર્યા તબક્કાઓમાં પણ ટકી રહી છે. આર્થિક વૃદ્ધિના વિવિધ તબક્કાઓ તરફ જો આપણે નજર ફેંકીએ તો જણાય છે કે ગુજરાતમાં વૃદ્ધિ દર ભારતના સરેરાશ વૃદ્ધિ દર કરતાં ઊંચો રહ્યો છે. ૧૯૬૦ના દાયકામાં ભારતનો વૃદ્ધિ દર ૩.૨ ટકા હતો જ્યારે ગુજરાતમાં તે ૩.૩ ટકા હતો. એ જ રીતે ૧૯૭૦ના દાયકામાં ગુજરાતમાં વૃદ્ધિ દર ૪.૭ ટકા હતો, જ્યારે દેશમાં તે ૩.૭ ટકા હતો. ૧૯૮૦ના દાયકામાં કાપડ ઉદ્યોગની કટોકટીએ વૃદ્ધિ દર ઘટાડીને ૪.૨ ટકા કર્યો હતો. ૧૯૯૦-૯૧ અને ૧૯૯૬-૯૭ના ગાળા દરમિયાન રાજ્યે દુકાળો તથા વીજળી અને પાણીની અછત તથા ઔદ્યોગિક માંદગીનો સામનો કર્યો છે. આ વિપરીત પરિસ્થિતિ છતાં પણ રાજ્યનો વૃદ્ધિ દર ૭.૭ ટકા જેટલો ઊંચો રહ્યો છે. ૧૯૯૦-૯૧માં રાજ્યના ઘરગથ્થુ ઉત્પાદનમાં કૃષિ ક્ષેત્રનો ફાળો ૩૩.૩ ટકા હતો, જે ૧૯૯૬-

૯૭ દરમ્યાન ઘટીને ૨૮ ટકાનો થઈ ગયો હતો. આ જ ગાળા દરમ્યાન ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રનો ફાળો ૩૦.૯ ટકાથી વધીને ૩૮.૧ ટકા થઈ ગયો.

ગુજરાતમાં ઉદ્યોગોનો પાયો ખાસ્સો વિસ્તરેલો હતો અને તેણે દેશમાં અગ્રણી ઔદ્યોગિક રાજ્ય બનવાની અપેક્ષા રાખી છે. વિદેશી અને સ્વદેશી બંને રોકાણ આકર્ષવા માટે તેણે પ્રવર્તમાન નીતિઓમાં મોટા ફેરફારો કર્યા છે અને રાજ્યના ઝડપી ઉદ્યોગીકરણ માટે સાનુકૂળ બને તેવાં અનેક નવાં પગલાં ભર્યાં છે. ગુજરાત સરકાર સમયાંતરે અવારનવાર ઉદ્યોગ ક્ષેત્ર માટે નીતિવિષયક જાહેરાતો કરે છે. રાજ્ય દ્વારા ઉદ્યોગ-તરફી નીતિઓના અમલને લીધે રોકાણકારો માટે નવી તકો ઊભી થઈ છે. જો કે, ગુજરાત સરકારે પર્યાવરણ નીતિ, મજૂર નીતિ કે કૃષિ નીતિ ઘડી નથી અને તેણે સંભવતઃ સામાજિક ક્ષેત્રે અને પર્યાવરણના ક્ષેત્રે ટકાઉપણા અંગેના પ્રશ્નો ઊભા કર્યા છે. જો કે, એ નોંધવું મહત્વનું છે કે વિકાસનું આ મોડેલ એ કંઈ એકલા ગુજરાતનું નથી, એ તો ભારતનાં બધાં રાજ્યોમાં અપનાવાયું છે.

ગુજરાતની ઔદ્યોગિક નીતિ

‘ગુજરાત ૨૦૦૦ એડી એન્ડ બિયોન્ડ’ શીર્ષક હેઠળનો ઔદ્યોગિક નીતિનો નીતિવિષયક દસ્તાવેજ ૧૯૯૧ની નવી કેન્દ્રીય ઉદ્યોગ નીતિ ઉપર આધારિત છે.

પરવાના પ્રથા નાબૂદ થવાથી ઉદ્યોગના સ્થળની પસંદગી અને રોકાણની પસંદગી ઉપર પ્રભાવ પાડવાની રાજ્યોની ક્ષમતા વધી છે અને એ બાબતમાં એમની સ્વાયત્તતા વધી છે. ઉદારીકરણ પછીના સમયમાં ઔદ્યોગિક એકમોને આકર્ષવા માટે રાજ્યો એકબીજા સાથે સ્પર્ધામાં ઊતરે છે અને ગુજરાત પણ એ બાબતમાં પાછળ નથી. ૧૯૯૦ના દાયકામાં ગુજરાત મોટા પ્રમાણમાં રોકાણ આકર્ષી શક્યું છે અને મોટી પરિયોજનાઓ માટે બહુરાષ્ટ્રીય કંપનીઓ સાથે જોડાણો પણ થયાં છે. આ સાથે કોઠા નં.૧માં ગુજરાતમાં અને સમગ્ર ભારતમાં થયેલા રોકાણનું તુલનાત્મક ચિત્ર આપવામાં આવ્યું છે. પરવાના રાજના યુગમાં પણ ગુજરાતે ઉદ્યોગોને આકર્ષવામાં ભાગ્યે જ કશો ખચકાટ

કોઠા નં. ૧ - ગુજરાતમાં અને ભારતમાં રોકાણની દરખાસ્તો

વર્ષ	ગુજરાત		ભારત		ગુજરાતનો ફાળો (ટકામાં)	
	એકમો	રોકાણ	એકમો	રોકાણ	એકમો	રોકાણ
૧૯૯૧	૨૯૨	૮૨૨૭	૩૦૮૭	૭૬૧૦	૯.૪૬	૧૦.૭૮
૧૯૯૨	૮૦૯	૨૦૫૪૫	૪૮૬૦	૧૧૫૮૭૨	૧૬.૬૪	૧૭.૭૩
૧૯૯૩	૫૮૯	૧૦૬૨૭	૪૪૫૬	૬૯૭૬	૧૩.૩૨	૧૬.૬૧
૧૯૯૪	૭૫૬	૨૦૧૧	૪૬૬૪	૮૮૭૭૧	૧૬.૨૧	૨૨.૮૯
૧૯૯૫	૧૧૧૩	૩૩૭૮૭	૬૫૦૨	૧૨૫૫૦૯	૧૭.૧૨	૨૬.૯૨
૧૯૯૬	૬૯૪	૧૬૨૨૮	૪૮૨૫	૭૩૨૭૮	૧૪.૮૦	૨૨.૧૫
૧૯૯૭	૧૧૬	૧૬૨૬	૧૦૧૬	૧૦૬૯૫	૧૧.૭૨	૧૫.૨૭
(માર્ચ સુધી)						
ઑગસ્ટ-૧૯૯૧થી	૪૩૬૯	૧૧૧૩૯૬	૨૯૪૦૭	૫૫૯૩૬૧	૧૪.૮૬	૨૦.૦૯
માર્ચ-૧૯૯૭						

સ્ત્રોત : ‘લાઈ ઈન્વેસ્ટમેન્ટ્સ ઈન ગુજરાત’, ઉદ્યોગ મંત્રાલય, ગાંધીનગર, ૧૯૯૭.

અનુભવ્યો છે અને હંમેશાં તેણે તમામ પ્રકારના ઉદ્યોગોને આવકાર્યા છે, કે જ્યારે અન્ય રાજ્યોએ તેમને નકાર્યા છે. આમાંના મોટા ભાગના ઉદ્યોગોએ તેમના એકમો દક્ષિણ ગુજરાતમાં સ્થાપ્યા છે કારણ કે ત્યાં કેટલાક કુદરતી લાભો પ્રાપ્ત થાય છે. રાજ્યે કામદારોનું શોષણ થતું હોય અને પર્યાવરણને નુકસાન પહોંચતું હોય ત્યારે પણ ઉદ્યોગોને ચાલુ રહેવા દીધા છે.

આ કોઠામાં જણાવ્યા અનુસાર ઉદારીકરણ દાખલ થયા પછી ઑગસ્ટ-૧૯૯૧થી માર્ચ-૧૯૯૭ સુધીમાં ભારત સરકારે ૨૯,૪૦૭ જેટલી રોકાણ દરખાસ્તોને મંજૂરી આપી હતી અને તેમાં રૂ. ૫,૫૯,૩૬૧ કરોડના રોકાણની સંભાવના હતી. એમાં ગુજરાત રૂ. ૧,૧૧,૩૯૬ કરોડના રોકાણવાળી ૪૩૬૯ યોજનાઓ સાથે સર્વપ્રથમ છે. દેશમાંના કુલ રોકાણના ૧૪.૮૬ ટકા રોકાણ ગુજરાતમાં થયું છે. ઉદ્યોગીકરણ દાખલ થયા પછી ઔદ્યોગિક મંજૂરીઓ અને ચાલુ થયેલી પરિયોજનાઓમાં ઉછાળો આવ્યો છે. ઉદારીકરણ પહેલાં (૧૯૮૩-૯૦) માત્ર ૮૮૭ જેટલી જ મંજૂરીઓ અપાઈ હતી. જો કે, ૧૯૯૧થી ૧૯૯૬ દરમ્યાન

ગુજરાતની ઉદ્યોગ નીતિના ઉદ્દેશો

૧. પછાત વિસ્તારોનો ઝડપી વિકાસ.
૨. વધુ ને વધુ બેકાર વ્યક્તિઓ માટે મોટા પાયે રોજગારીનું નિર્માણ.
૩. ઉદ્યોગ ક્ષેત્ર માટે રોકાણનો પ્રવાહ વધારવો.
૪. લાંબા ગાળાના વિકાસ માટે માળખાગત ક્ષેત્રનો અને માનવ સંસાધનોનો વિકાસ વધારવો.
૫. જાહેર, ખાનગી અને સંયુક્ત ક્ષેત્રો દ્વારા માળખાગત ક્ષેત્રના વિકાસને પ્રોત્સાહન આપવું.
૬. ઔદ્યોગિક એકમો શરૂ કરવા માટેની વિધિઓ અને કાર્યવાહીઓ સરળ બનાવવાં.

સરેરાશ ૮૦૦થી વધુ મંજૂરીઓ અપાઈ છે. એ જ રીતે ચાલુ થયેલાં એકમોની સંખ્યા પણ નોંધપાત્ર રીતે વધી છે. ૧૯૮૩-૮૦ના ૭ વર્ષના ગાળા દરમ્યાન ૩૩૨ યોજનાઓ ચાલુ થઈ હતી. ૧૯૮૧-૮૬ના ગાળામાં આ સંખ્યા વધીને ૧૪૨૧ થઈ છે. એ પણ નોંધનીય બાબત છે કે ગુજરાતમાં ઔદ્યોગિક પાયો વિવિધ ક્ષેત્રોમાં વિસ્તરેલો છે અને કાપડ ક્ષેત્ર ઉપરાંત રસાયણો અને પેટ્રોરસાયણો, દવાઓ તથા અન્ય ક્ષેત્રોના ઉદ્યોગો પણ સ્થપાયા છે. મહત્તમ રૂ. ૫૬,૩૮૩ કરોડનું રોકાણ રસાયણ અને પેટ્રોરસાયણ ક્ષેત્રે થયું છે. તે પછી ઈજનેરી ક્ષેત્રે રૂ. ૧૨૭૧૩, કાચ અને કાચનાં વાસણોના ક્ષેત્રે રૂ. ૧૧,૧૪૨ અને કાપડ ક્ષેત્રે રૂ.૮,૪૨૮ કરોડનું રોકાણ થયું છે. આમ, રસાયણ અને પેટ્રોરસાયણ ક્ષેત્રે કુલ પરિયોજનામાં સૌથી વધુ

૩૦.૫૪ ટકા યોજનાઓ સ્થપાઈ છે અને કુલ રોકાણના ૪૭.૪૭ ટકા રોકાણ થયું છે.

દક્ષિણ ગુજરાતમાં ઉદારીકરણની અસરો

ખેતીની જમીન પર ઉદ્યોગો :

આર્થિક વૃદ્ધિના ઊંચા દરનો લાભ રાજ્યના બધા પ્રદેશોને એકસરખો મળ્યો નથી. વડોદરા, ભરૂચ, સુરત અને વલસાડ જિલ્લાઓ ધરાવતા દક્ષિણ ગુજરાતમાં અન્ય ભાગો કરતાં ઝડપથી ઉદ્યોગીકરણ થયું છે. મોટી પરિયોજનાઓમાં એટલે કે રૂ.૧૦૦ કરોડથી વધુ રોકાણવાળી પરિયોજનાઓના આરંભમાં પણ દક્ષિણ ગુજરાતનું પ્રભુત્વ છે. સુરત, વડોદરા અને ભરૂચમાં અનુક્રમે ૧૭,૧૨ અને ૧૦ પરિયોજનાઓનો આરંભ થયો છે, અને તેમાં અનુક્રમે રૂ.૧૩,૭૧૯, રૂ.૩,૧૮૮ અને રૂ.૨,૩૯૬ કરોડના રોકાણનો સમાવેશ થાય છે. હાલમાં ભરૂચ, સુરત અને વડોદરામાં અનુક્રમે ૩૯, ૨૮ અને ૮ મોટી પરિયોજનાઓનો અમલ થઈ રહ્યો છે અને તેમાં અનુક્રમે રૂ. ૨૨,૨૩૩, રૂ.૨૦,૩૧૧ અને રૂ. ૨,૬૭૨ કરોડનું રોકાણ થશે.

ઉદારીકરણની નીતિની સીધી અસર ખેતીની તરાહ ઉપર પણ પડી છે. ૧૯૮૫-૮૬ અને ૧૯૮૫-૮૬ના ગાળા દરમ્યાન સુરત અને ભરૂચ જિલ્લામાં પાકની તરાહમાં મોટા ફેરફાર આવ્યા છે. દક્ષિણ ગુજરાતના ચારેય જિલ્લામાં ચોખ્ખો પાક વિસ્તાર કુલ ખેડાણલાયક વિસ્તારના ટકાવારી પ્રમાણના સંદર્ભમાં ઘટ્યો છે. સાથે સાથે, ૧૯૮૦ અને ૧૯૮૦ના દાયકામાં ખેતી સિવાયનો જમીનનો ઉપયોગ વધ્યો છે. એ ખેતી તરફથી અર્થતંત્રનાં અન્ય ક્ષેત્રો તરફનું વધતું વલણ

દક્ષિણ ગુજરાતમાં ઝડપી આર્થિક વૃદ્ધિનાં વિદ્યતક પરિણામો

- આ પ્રદેશનો તુલનાત્મક લાભ રસાયણો, પેટ્રોરસાયણો અને સિમેન્ટ જેવા ઉદ્યોગોની આસપાસ ઊભો થયો છે. આ ઉદ્યોગો મૂડીગહન છે. વીજાણુ ઉદ્યોગ અને ખાસ કરીને સોફ્ટવેર ઉદ્યોગ લગભગ ગેરહાજર છે. મુંબઈ જેવું શહેર નજીક હોવા છતાં આ ઉદ્યોગનો લાભ લેવાયો નથી.
- આ ઉદ્યોગોમાંથી નકારાત્મક અસરો ઘણી ઊભી થાય છે. કામદારોને જોખમી રસાયણોની ઝેરી અસર થાય છે અને આ ઉદ્યોગો મોટા પાયે પ્રદૂષણ ફેલાવે છે.
- આ પ્રદેશમાં મજૂર કાયદાઓ અને પર્યાવરણ રક્ષણના કાયદાઓનો છડેયોક ભંગ કરવામાં આવે છે.
- ઉદ્યોગીકરણની પ્રક્રિયાનો લાભ સમાજના માત્ર ઉપલા સ્તરને જ મળ્યો છે.
- જ્યાં મોટી પરિયોજનાઓનો અમલ થયો છે ત્યાં ખાસ કરીને ગામડાંઓમાં સ્થાનિક લોકો આ વિકાસ પ્રક્રિયાનો ભોગ બન્યા છે અને તેનો લાભ પણ તેમને મળ્યો નથી. એને પરિણામે ગ્રામીણ અને શહેરી બંને વિસ્તારોમાં અસમાનતા વધી છે.
- જમીનનું હસ્તાંતરણ વધ્યું છે, સાર્વજનિક મિલકત સંસાધનો ઉપરનો અંકુશ સ્થાનિક લોકોએ ગુમાવ્યો છે અને ભૂગર્ભ જળનું સ્તર નીચું ગયું છે.
- આ પ્રશ્નો વિશે રાજ્યે ભાગ્યે જ ચિંતા દર્શાવી છે. આ પ્રક્રિયા અને દક્ષિણ ગુજરાતના પ્રદેશ પર તેની અસરો અંગે લગભગ રાજકીય સર્વસંમતિ પ્રવર્તે છે.

જમીન જવાથી રોજીરોટી ગુમાવતા ખેડૂતો

ગ્રામ પંચાયતની મંજૂરીથી એસ્સાર જૂથે હજીરા ગામની ૮૦૦ એકર જમીન ૧૯૮૮માં એક એકરના રૂ. ૨.૮૧ લાખના ભાવે ખરીદી. ભરૂચ તાલુકામાં ૧૯૮૬માં ચાવજ ગામે વિડિયોકોને એક એકરના રૂ. ૭૦,૦૦૦ ચૂકવ્યા હતા. હજીરા ગામના શ્રી બાબુવાળા ઇગનવાળાએ તેમની બે એકર જમીન એસ્સારને વેચી. આરંભમાં તો રૂ. ૬ લાખ મળવાનો આનંદ સમાતો નહોતો. તેમણે તરત બેંકમાં મુદતી થાપણ તરીકે રૂ. ૩ લાખ જમા કરાવી દીધા પરંતુ બાકીનાં હાથ પરનાં નાણાં તેમણે વાપરવા માંડ્યાં. રૂ. ૬૦ હજારનું દેવું તેમણે તેમાંથી ચૂકવ્યું. રૂ. ૧.૫ લાખ ઘર બાંધવામાં અને સમારકામમાં વાપર્યા અને રૂ. ૭૦,૦૦૦ મોટરસાઈકલ અને અન્ય ચીજો ખરીદવામાં વાપર્યા. પહેલા જ વર્ષમાં રૂ. ૩ લાખનો ખર્ચો તદ્દન બિનઉત્પાદક રીતે થયો. આવક સર્જનની પ્રવૃત્તિમાં તેમણે કોઈ રોકાણ ન કર્યું. બીજે વર્ષે બાકીનાં નાણાં તેમણે એક સામાજિક પ્રસંગમાં અને ઘરની રોજિંદી જરૂરિયાતો પાછળ ખર્ચી નાખ્યાં. બે વર્ષને અંતે બધી જ રકમ વપરાઈ ગઈ. હવે તેઓ તેમનું વપરાશનું મૂળ સ્તર જાળવી રાખવામાં મુશ્કેલી અનુભવે છે. બે દીકરા અને કુટુંબના અન્ય સભ્યો સાથે તેઓ મજૂર તરીકે કામ કરે છે અને સરેરાશ રોજના રૂ. ૫૦ કમાય છે. મહિનામાં માત્ર ૧૦ દિવસ કામ મળે છે. બાબુભાઈ મકવાણા, ચિમનભાઈ ગોદરભાઈ, કાવતી રણછોડભાઈ, કયામભાઈ વાલની પણ આ જ હાલત છે.

મોરા ગામમાં ખેતીની જમીન રિલાયન્સ, એનટીપીસી અને એલ એન્ડ ટીએ હસ્તગત કરી છે. જો કે, એનટીપીસી અને એલ એન્ડ ટીએ કોઈ વળતર ચૂકવ્યું નથી. રિલાયન્સે ૧૯૮૫-૮૬માં મેળવેલી કુલ જમીનના ખૂબ થોડા ભાગ માટે એકર દીઠ રૂ. ૩.૪૫ લાખનું વળતર ચૂકવ્યું છે. વળતરના દર અંગેના વિવાદને લીધે જ આ પરિસ્થિતિ ઊભી થઈ છે. આ ઉદ્યોગોએ સરકાર પાસેથી જમીન મેળવી છે. તેમણે સીધા જ તે જમીન પ્રાપ્ત કરી નથી. લગભગ ૧૧૦ ખાતેદારોએ જમીન ગુમાવી છે. શ્રી હરગોવિંદભાઈ જયરામની ચાર એકરની જમીન એનટીપીસીએ લઈ લીધી. તેમના જીવનનિર્વાહનો આ સહારો જતાં રહેતાં તેઓ રોજમદાર બની ગયા. તેમને કોઈ વળતર મળ્યું નથી. તેમનો એકમાત્ર દીકરો એકાદ ઉદ્યોગમાં રોજગારી મેળવવા પ્રયાસ કર્યા કરે છે પણ તેને સફળતા મળતી નથી. એવો જ કિસ્સો શ્રી રમેશ ભાગિયાભાઈ પટેલનો છે. તેમણે ચાર એકર જમીન ગુમાવી છે. પણ તેમને કોઈ વળતર મળ્યું નથી.

કેટલાંક કુટુંબો નસીબદાર છે કારણ કે, તેમને આજીવિકા રળવાનો બીજો વિકલ્પ મળ્યો છે. શ્રી રતનજીભાઈ ધાનાએ પાંચ એકર જમીન ગુમાવી, કોઈ વળતર ના મળ્યું પણ એનટીપીસી આદિત્યનગરમાં આદિત્યનગરમાં તેઓ એક પાનનો ગલ્લો આદિત્યનગરમાં ચલાવે છે. એ જ રીતે શ્રી ભાગિયાભાઈ ધાનાભાઈને એક કંપનીના વાહનના રોજમદાર ડ્રાઈવર તરીકે નોકરી મળી છે.

શ્રી સાનુભાઈ પટેલ ભરૂચના ચાવજ ગામના એક ખાતેદાર છે. તેમણે તેમની ૨૪ એકર જમીન વિડિયોકોનના પ્લાન્ટમાં ગુમાવી. તે બે પટ્ટામાં હતી. તેમને જે વળતર મળ્યું તે તેમણે ઉત્પાદક રીતે વાપર્યું. તેમને રૂ. ૧.૭ લાખ વળતર તરીકે મળ્યા હતા. તેમાંથી ઘણી મોટી રકમ તેમણે મુદતી થાપણ તરીકે મૂકી. આથી તેમની નિયમિત આવક નિશ્ચિત થઈ ગઈ. રૂ. ૪ લાખમાં તેમણે સમીરી ગામમાં ૧૦ એકર જમીન ખરીદી અને ભરૂચ તથા ચાવજમાં ઘર બાંધવા તેમણે રૂ. ૪.૫ લાખ ખર્ચ્યા. રૂ. ૬૦,૦૦૦ જૂના દેવા પેટે ચૂકવી દીધા. પોતાના દીકરા અને ભત્રીજાને કારખાનાંમાં નોકરીઓ પણ અપાવી દીધી. નગીનભાઈ પટેલ અને જયરામભાઈ પટેલના કિસ્સા પણ આવા જ છે. તેમણે પણ તેમની જમીનના વેચાણમાંથી મળેલી રકમ વિચારપૂર્વક વાપરી છે.

મોટા ખેડૂતોને મોટી રકમમાં વળતર મળતાં અસમાનતા એ રીતે પણ વધી છે. ગ્રામજનોમાંના પ્રભાવક અને શક્તિશાળી લોકો પોતાની પરિસ્થિતિ મજબૂત કરવામાં સફળ થયા છે જ્યારે નાના અને સીમાન્ત ખેડૂતોએ ધીમે ધીમે જીવનનિર્વાહ અને વળતર બંને ગુમાવ્યાં છે. આથી સમૃદ્ધ અને શક્તિશાળી પરિબળો ઉદ્યોગોના પ્રવેશને આવકારે છે કારણ કે તેઓ જંગી લાભ મેળવી શકે છે.

દર્શાવે છે. ૧૯૭૧, ૧૯૮૧ અને ૧૯૯૧ના આંકડા એમ દર્શાવે છે કે વડોદરા, ભરૂચ અને સુરત જિલ્લામાં ચોખ્ખો પાક હેઠળનો વિસ્તાર ઘટ્યો છે. દક્ષિણ ગુજરાતના અર્થતંત્રમાં આવેલા આ ફેરફારોએ મોટી સામાજિક અસરો ઊભી કરી છે.

જમીનનું હસ્તાંતરણ :

ઉદારીકરણની નીતિની સૌથી મોટી અસર જમીન ઉપર થઈ છે.

ગ્રામીણ અર્થતંત્રમાં જીવનનિર્વાહનું મુખ્ય સાધન જમીન છે. ખેતી માટે અને પશુપાલન માટે કુટુંબો જમીન ઉપર આધાર રાખે છે. આ જમીનથી લોકોને વિખૂટા પાડવા એટલે તેમને છેવાડે ફેંકી દેવા.

જેમની જમીન લઈ લેવામાં આવે છે તેમને વળતર પણ મળતું નથી. વળી, જુદી જુદી જમીન માટે જુદું જુદું વળતર અપાય છે. દક્ષિણ ગુજરાતમાં બહુ થોડા કિસ્સામાં ખેડૂતોને પર્યાપ્ત વળતર પ્રાપ્ત થયું છે. બજારભાવને આધારે વળતર ચૂકવાય છે, ત્યારે અચાનક મોટી રકમ

હાથમાં આવવાથી તેઓ તેનું યોગ્ય સંચાલન કરી શકતા નથી અને એક વાર નાણાં વપરાઈ જાય પછી તેમની પરિસ્થિતિ બગડી જાય છે. જે મોટી કંપનીઓનાં કારખાનાં દક્ષિણ ગુજરાતમાં નંખાયાં છે, તેમાંના મોટા ભાગના કિસ્સાઓમાં જમીન ધારકોને જેટલા વળતરનું વચન અપાયું હતું તેટલું વળતર અપાયું નથી. બજાર ભાવ કરતાં પણ તે ઘણું નીચું છે. આવા કિસ્સામાં સરકાર ઔદ્યોગિક વસાહતો માટે જમીન મેળવે છે અથવા જમીન મેળવ્યા પછી તે શક્તિશાળી ઔદ્યોગિક લોબીને આપે છે. આ એક મોટો અન્યાય છે અને તે લોકોને તેમના જીવનનિર્વાહના મુખ્ય સાધનથી જ વંચિત બનાવે છે. ઉપરાંત, તેમને જતા નુકસાન સામે પૂરતું વળતર મળતું નથી. વળી, જે ખેતમજૂરો જમીન પર મજૂરીએ જતા હોય છે, તે જમીન જતી રહેવાથી તેમના જીવનનિર્વાહ પણ આડકતરી રીતે અસર પહોંચે છે. વધુમાં, ગોચરની જમીન અને દરિયાકિનારાની જમીન જેવી સાર્વજનિક મિલકતો ગ્રામવાસીઓની સંમતિ વિના ઉદ્યોગોને આપવામાં આવી છે. સ્થાનિક સમુદાયો તળાવો, કૂવા, નદી, દરિયાકિનારો, ગોચર વગેરે જેવી સાર્વજનિક મિલકતો પર નભતા હોય છે. આ મિલકતોથી તેમને વંચિત કરવામાં આવે તો તેમના જીવન પર અસર થાય છે. કોઈ પણ ગામમાં ગોચર જમીન અને તેની આસપાસની જમીન ઉપર મોટે ભાગે પશુપાલન થાય છે. આવી જમીનો જતી રહેવાથી ગ્રામવાસીઓને હવે ઘાસચારો ખરીદવો પડે છે, જે અગાઉ એમને કશાય ખર્ચ વિના કુદરતી રીતે જ મળતો હતો અથવા તેમણે પશુઓને ચારા માટે ઘણા દૂર લઈ જવાં પડે છે. એ જ રીતે મહિલાઓ જે બળતણનું લાકડું એકત્ર કરતી હતી તેની અછત સર્જાય છે અને તેમણે બળતણનું લાકડું ખરીદવું પડે છે, અથવા તેને માટે વધુ અંતર ચાલવું પડે છે. જમીન જતી રહેવાથી આ રીતે જે નુકસાન જાય છે તેનું વળતર તો કદી મળતું નથી. ભરૂચ, સુરત અને વડોદરા જિલ્લામાં આ પરિસ્થિતિ સર્વસામાન્ય છે.

બીમારીના ખર્ચમાં દેવાદાર બનતી મહિલા

શ્રી રાજુભાઈ મોરા ગામના સરપંચ છે અને શ્રી પ્રવીણભાઈ તાલુકા પંચાયતના સભ્ય છે. તેમની સાથે અમારી ચર્ચા ચાલતી હતી તે દરમિયાન એક સ્ત્રી સરપંચને મળવા માટે આવી. તે મુશ્કેલીમાં હતી એ દેખાતું હતું. તેમનો જમાઈ ભારે બીમારીમાં સપડાયેલો હતો અને તેમણે એની સારવાર પાછળ રૂ. ૧ લાખ ખર્ચી નાખ્યા હતા. એ માટે તેમણે તેમની માલ-મિલકત વેચી હતી અને તેમનાં સગાં-સંબંધીઓ પાસેથી લોન લીધી હતી. પણ તેનાથી કંઈ કામ સર્ચું નહોતું. તેને કીડનીની તકલીફ હતી. ઔદ્યોગિક એકમોની માલિકીની કેટલીક હોસ્પિટલોમાં તેમણે તેમના જમાઈની તપાસ કરાવી હતી. પરંતુ કંઈ શક્કરવાર વળ્યો નહોતો. તે સરપંચ પાસે એટલા માટે આવી હતી કે તેઓ એનટીપીસી કે રિલાયન્સની હોસ્પિટલમાં તેના જમાઈને દાખલ કરાવવા માટે તેમની વગ વાપરે. સરપંચે તેને કોઈ વિધાયક પ્રતિભાવ ના આપ્યો.

કોઠા નં. ૨ - સુરત જિલ્લાના ચોર્યાસી તાલુકામાં ઔદ્યોગિક એકમોએ મેળવેલી જમીન

ક્રમ	એકમ	ગામ	વિસ્તાર (હેક્ટરમાં)
૧.	એસ્સાર	હજીરા	૮૦૦
૨.	એલ એન્ડ ટી	મોરા	૨૦૦
૩.	રિલાયન્સ	મોરા	૧૦૦૦
૪.	એનટીપીસી	મોરા	૫૬૮
૫.	કિલ્કો	લિમલા-કાવાસ-ઈચ્છાપોર	૧૮૦૦
૬.	આઈઓસી	કાવાસ-ઈચ્છાપોર	૧૨૦
૭.	ગેઈલ	ભાટપોર	૧૧૦
૮.	ઓએનજીસી	કાવાસ-ઈચ્છાપોર	૧૮૫૦

સ્રોત : સુશ્રી સોનલ શ્રોફ (એસ્સાર સ્ટીલ લિમિટેડ)

સુરત જિલ્લાના ચોર્યાસી તાલુકામાં ગુજરાતમાં સૌથી વધુ રોકાણ થયું છે. પરિણામે ગામોની ગોચર જમીનો અને દરિયાકિનારાની જમીનો લોકોના હાથમાંથી ગઈ છે અને ઉદ્યોગો સ્થપાયા છે. એની વિગતો કોઠા નં.૨માં આપવામાં આવી છે. એનાથી ગ્રામવાસીઓના જીવનનિર્વાહ ઉપર સીધી અસર થઈ છે. ચોર્યાસી તાલુકામાં ઢોરોની સંખ્યા ૧૯૮૦ના દાયકાના આરંભમાં ૪૦૦૦ હતી અને ૪૦૦ કુટુંબો માછીમારી પર નભતાં હતાં. ઉદ્યોગોએ દરિયાકિનારો કબજે કરી લેતાં માછીમારી પર નભતાં કુટુંબોમાંથી હજીરાનાં ૭૫ કુટુંબો અને મોરા ગામનાં ૫૦ કુટુંબોએ તેમની આજીવિકા ગુમાવી છે. આ પહેલાં મોરાથી રોજ કુલ ૧ ટન અને હજીરાથી રોજ કુલ ૧.૫ ટન મચ્છી સુરત જતી હતી. એક કુટુંબ ૮થી ૧૦ કિગ્રા મચ્છી મોકલતું હતું. એમણે એમની આવક ગુમાવી છે અને એમને એનું કોઈ વળતર મળ્યું નથી. એ જ રીતે તેમણે ગોચર જમીન ગુમાવી છે. આથી આ ગામોમાં પશુઓની વસ્તી ઘટી છે. દૂધના ઉત્પાદનમાં આશરે રોજના ૧૦૦૦ લિટરનો ઘટાડો નોંધાયો છે.

લોકોનો પ્રતિભાવ : સ્થાનિક અનુભવો

ખેતીની અને વતનની જમીનમાંથી વિસ્થાપન, પર્યાવરણીય જોખમોમાં વધારો, પીવાના પાણીની અને સિંચાઈ માટેના પાણીની ભારે અછત, જમીનની ખારાશમાં વધારો અને ઉત્પાદકતામાં ઘટાડો વગેરેને લીધે લોકોમાં અસંતોષ ઊભો થઈ રહ્યો છે. દક્ષિણ ગુજરાતમાં કેટલાંક સંગઠનોએ અસરગ્રસ્ત લોકોની ફરિયાદોને જરૂરી વાચા આપવા માટે નેતૃત્વ લીધું છે. ધીમે ધીમે આ ફરિયાદોએ વેગ પકડ્યો છે અને તેણે આંદોલનનું સ્વરૂપ લીધું છે. આમાંના કેટલાકની વાત અહીં કરીએ.

આઈપીસીએલે ભૂગર્ભ જળ ખેંચવાની યોજના પડતી મૂકવી પડી
ઈન્ડિયન પેટ્રોકેમિકલ્સ કોર્પોરેશન લિમિટેડ(આઈપીસીએલ) જાહેર ક્ષેત્રની એક કંપની છે. તેનું કારખાનું દહેજ ખાતે છે અને તેણે દહેજથી ૫૦ કિ.મી. દૂર આમોદ તાલુકામાંથી ટયુબ વેલ મારફતે ભૂગર્ભ જળ ખેંચવાની યોજના તૈયાર કરી હતી. તેણે મલકાનપુર, દંડા અને ધામનાડ ગામોમાંથી પાણી ખેંચવા માટે ભરૂચ જિલ્લાના કલેક્ટર પાસેથી મંજૂરી મેળવી હતી.

આ ગામોમાં ભૂગર્ભ જળની અછત હોવાનું લોકો જાણતા હતા. પરંતુ તેઓ ટયુબ વેલ ખોદતાં કંપનીને અટકાવી શક્યા નહોતા. માનવીય ટેકનોલોજી ફોરમે આ યોજનાની વિગતો મેળવી. કંપનીએ કેવી રીતે મંજૂરી મેળવી તેની પણ માહિતી મેળવી અને કયા મુદ્દાઓ ઉઠાવી શકાય તથા તાર્કિક રીતે કેસ ઊભો કરી શકાય તે પણ નક્કી કર્યું. તેમને ખબર પડી કે ખોટી માહિતી આપીને કંપનીએ કલેક્ટરની મંજૂરી મેળવી હતી. પર્યાવરણ સ્થિતિદર્શક અહેવાલ માટે આઈપીસીએલના કન્સલ્ટન્ટે એમ જણાવ્યું હતું કે આમોદ તાલુકામાં ભૂગર્ભ જળ માત્ર ૩૦ ટકા જ ખેંચાયું છે. એટલે કે હજુ ઘણું વધારે પાણી ખેંચી શકાય તેમ છે. વીજળીના જોડાણ માટે ગુજરાત વિદ્યુત બોર્ડને જે દસ્તાવેજ પૂરો પડાયો હતો તેમાં એમ જણાવાયું હતું કે ૫૦ ટકા કરતાં ઓછું ભૂગર્ભ જળ ખેંચાયું છે.

માનવીય ટેકનોલોજી ફોરમ દ્વારા લડાયેલી અને જીતાયેલી લડાઈઓ

૧. જૂન-૧૯૮૩ : આઈપીસીએલને આમોદમાંથી ભૂગર્ભ જળ ખેંચવાની રૂ. ૯ કરોડની યોજના પડતી મૂકવાની ફરજ પડાઈ.
૨. જુલાઈ-૧૯૮૪ : ગુજરાત વિદ્યુત બોર્ડને ખાનગી ટયુબવેલમાંથી પાણી ખેંચનાર ગુજરાત આલ્કલીઝ એન્ડ કેમિકલ્સ લિમિટેડનું વીજળીનું જોડાણ કાપી નાંખવાની ફરજ પડાઈ.
૩. ૧૯૮૪ : ગુજરાત પાણી પુરવઠા અને ગટર વ્યવસ્થા બોર્ડને રૂ. ૧૨ કરોડની પાઈપલાઈન નાખવા અને બીજા રૂ. ૩૦ લાખ પાણી માટે ચૂકવવા પડ્યા.
૪. નવેમ્બર-૧૯૮૫ : જીઆઈડીસીને વાગરા એસ્ટેટમાંથી પાઈપલાઈન નાખતાં રોકાઈ.
૫. જાન્યુઆરી-૧૯૮૬ : જીઆઈડીસીને તેની ઝઘડિયા વસાહતમાંથી પ્રદૂષકો નર્મદામાં હરિપુરા ગામે ઠાલવવા માટેનું બાંધકામ કરતાં રોકવામાં આવ્યું.
૬. જાન્યુઆરી-૧૯૮૬ : જીઆઈડીસી અને અંકલેશ્વર ઈન્ડસ્ટ્રીઝ એસોસિએશનને એક માસમાં અમલાખડી સાફ કરવા અને રૂ. ૬૫ લાખ ચૂકવવા ફરજ પડાઈ.
૭. માર્ચ-૧૯૮૬ : રાજશ્રી પોલીફિલ્સને નર્મદામાં પ્રદૂષકો છોડતી પાઈપલાઈન નાખતાં રોકાઈ અને ગુ.પ્ર.નિ. બોર્ડને તેની મંજૂરીની સમીક્ષા કરવા ફરજ પડાઈ.

માનવીય ટેકનોલોજી ફોરમે કન્સલ્ટન્ટના અહેવાલની ખામીઓ શોધી કાઢી. તેમણે ૧૯૮૨માં અહેવાલ તૈયાર કરવા માટે ૧૯૮૩ની માહિતીનો ઉપયોગ કર્યો હતો. જ્યારે ખરેખર તો ૧૯૮૧ની માહિતી પ્રાપ્ય હતી જ ! આ છેલ્લી માહિતી અનુસાર આમોદ તાલુકામાંથી ૯૮.૪ ટકા ભૂગર્ભ જળ ખેંચી લેવામાં આવ્યું હતું અને તેથી ઔદ્યોગિક હેતુઓ માટે ભૂગર્ભ જળ ખેંચવાની મંજૂરી આપી શકાય જ નહિ. ફોરમે ઉપરોક્ત ત્રણ ગામોના લોકોને એ વાત સમજાવી કે જો હવે પાણી ખેંચી લેવાશે તો પીવાના પાણીની અછત ઊભી થશે. લોકોમાં આ મુદ્દે જાગૃતિ ઊભી થઈ. મલકાનપુરના યુવાનો થોડા આક્રમક હતા અને તેમણે તેમના ગામમાં આઈપીસીએલને ટયુબ વેલ ખોદવા દીધો જ નહિ. ફોરમે ગામોના લોકો સાથે વારંવાર બેઠકો યોજી તેથી વિરોધને વેગ મળ્યો અને તેઓ આ મુદ્દે લડવા માટે તૈયાર થતા ગયા.

ત્યાર બાદ આમોદ ભૂગર્ભ જળ સુરક્ષા સમિતિ રચાઈ. આસપાસનાં ૧૫ ગામોના લોકો પછી એમાં જોડાયા અને તેમણે આંદોલનમાં સક્રિય ભાગ લીધો.

લોકોનું આંદોલન વેગ પકડતું ગયું તેમ તેમ આઈપીસીએલને મુખ્ય પાઈપલાઈન સાથે ટયુબ વેલને ન જોડવા ફરજ પડાઈ. કંપનીના સત્તાવાળાઓએ સ્થાનિક સંગઠન સાથે અનેક વાર બેઠકો યોજી પણ લોકો એકના બે ન થયા. વીજળીના પુરવઠાના જોડાણનો વિરોધ પણ સતત ચાલુ જ રહ્યો. કંપનીએ કલેક્ટરનો સંપર્ક સાધ્યો પણ કલેક્ટર કશું કરી શક્યા નહિ. કલેક્ટરે એક સંયુક્ત બેઠક બોલાવી. ફોરમે જે કારણો આપ્યાં તેની સાથે કલેક્ટર સંમત થયા કારણ કે તે સરકારી માહિતી પર જ આધારિત હતા. આથી તેઓ કંપનીની તરફેણમાં નિર્ણય આપી શક્યા નહિ. અનેક બેઠકો મળી અને જો લોકોનો વિરોધ અતાર્કિક હોય તો તેનાં કારણો જણાવવા કંપનીને જણાવાયું હતું. પણ આઈપીસીએલ આવો કોઈ પ્રતીતિજનક જવાબ આપી શકી નહિ, અને અંતે તેણે આમોદ તાલુકામાંથી ભૂગર્ભ જળ ખેંચવાની યોજના પડતી મૂકવી પડી.

કંપનીએ આ યોજના પડતી મૂકી ખરી પણ તે કોઈક વૈકલ્પિક વ્યવસ્થા કરવા માગતી હતી. તેણે દહેજથી ધામનાડ-દંડાની પાઈપલાઈન ગુજરાત ગટર વ્યવસ્થા અને પાણી પુરવઠા બોર્ડની પાલેજ-જંબુસરની પાઈપલાઈન સાથે જોડવાનો પ્રયાસ કર્યો. પરંતુ ગામલોકોએ તેનો પણ વિરોધ કર્યો અને કહ્યું કે બોર્ડની પાઈપલાઈન પીવાના પાણી માટે છે, ઔદ્યોગિક હેતુઓ માટે નથી. વળી, બોર્ડની પાઈપલાઈનમાં પણ પાણીનો પુરવઠો આમેય ઓછો હતો અને ગ્રામવાસીઓની જરૂરિયાત તો પૂરી થતી જ નહોતી. આમ, આઈપીસીએલની પાણી મેળવવાની યોજના પડતી મુકાઈ.

જીઆઈડીસી સામે લડત

ભરૂચમાં પાણીની સમસ્યા માત્ર પીવાના પાણીની અછતની નથી.

ભૂગર્ભ જળ અને જમીનની સપાટી ઉપરનું જળ પ્રદૂષિત થઈ ગયું છે એ મોટી સમસ્યા છે કારણ કે ઉદ્યોગો તેમના પ્રદૂષકો પાણીમાં છોડે છે. ઔદ્યોગિક વસાહતોના પ્રદૂષણની વિપરીત અસરો સામે લડવા માનવીય ટેકનોલોજી ફોરમે 'નર્મદા પ્રદૂષણ નિવારણ સમિતિ' નામે એક સમિતિ રચી. વાગરા અને ઝઘડિયાની ઔદ્યોગિક વસાહતોમાંથી પ્રદૂષિત પાણી નર્મદા નદીમાં ઠાલવવાની યોજનાનો આ સમિતિએ વિરોધ કર્યો.

અંકલેશ્વર અને પાનોલીની વસાહતો અમલખાડીમાં તેમનાં પ્રદૂષકો છોડે છે અને અંતે તે નર્મદા નદીમાં ઠલવાય છે. નવી વસાહતોમાંથી આ માટે નવી પાઈપલાઈનનો નખાવાની હતી. જીઆઈડીસીએ વાગરા વસાહત માટે ભરૂચ જિલ્લાના વિલાયતથી નર્મદા નદી સુધી પાઈપલાઈન નાખવા માટેનું કામ શરૂ કર્યું. આ પાઈપલાઈન એક ખાનગી ખેતરમાંથી પસાર થતી હતી અને મેઘમ પાસે નર્મદા નદીમાં તેના દ્વારા પ્રદૂષકો છોડાવાના હતા. ખેતરના માલિકને ડર હતો કે કદાચ પ્રદૂષકો ગળશે અને તેમના ખેતરમાં પડશે અને ખેતરની ફળદ્રુપતા ઘટી જશે. ફોરમ અને સમિતિએ બે મોરચે જીઆઈડીસી સામે લડાઈ આરંભી. એક તો

ખેતીની જમીનના ધોવાણના મુદ્દે અને બીજી નર્મદા નદીના પ્રદૂષણના મુદ્દે. ગામના લોકોએ પાઈપલાઈનના બાંધકામનો વિરોધ શરૂ કર્યો અને બાંધકામ અટકાવી દીધું. જીઆઈડીસી, જિલ્લા કલેક્ટર અને ફોરમ તથા સમિતિ વચ્ચે બેઠક યોજાઈ અને જીઆઈડીસીને પર્યાવરણ અસર મૂલ્યાંકન અહેવાલ રજૂ કરવા જણાવાયું તેણે આ અહેવાલ સુપરત કર્યો જ નહોતો. તેણે તો માત્ર ઈજનેરી અંગેનો અહેવાલ જ તૈયાર કર્યો હતો અને તેને આધારે જ બાંધકામ શરૂ કરી દીધું હતું.

પછી 'નેશનલ એન્વાયર્નમેન્ટ એન્ડ રિસર્ચ એન્જિનિયરિંગ ઈન્સ્ટિટ્યુટ' (નીરી)ને તે અહેવાલ તૈયાર કરવા જણાવાયું. 'નીરી'એ તરત જ અહેવાલ તૈયાર કરી આપ્યો. તેમાં તેણે જણાવ્યું કે પાઈપલાઈન દ્વારા પ્રદૂષકો મધદરિયે ઊંડે છોડવાં જોઈએ અને નર્મદા નદીમાં તો તે છોડવાં જ ન જોઈએ. આથી ફોરમ અને સમિતિના વલણને પુષ્ટિ મળી અને છેવટે પાઈપલાઈનનું બાંધકામ અટકી ગયું.

એ જ રીતે ઝઘડિયા વસાહતથી નર્મદા નદી સુધી પાઈપલાઈન નખાવાની હતી. પહેલાં તે પીરામણ પહોંચતી હતી અને પછી તે

વૈશ્વિકીકરણ સામે અવાજ ઉઠાવતી જુદી જુદી સંસ્થાઓ

માનવીય ટેકનોલોજી ફોરમ-વડોદરા

માનવીય ટેકનોલોજી ફોરમ દક્ષિણ ગુજરાતની વણસતી પર્યાવરણીય સ્થિતિથી નારાજ છે અને ચિંતિત છે. ગુજરાત પ્રદૂષણ નિયંત્રણ બોર્ડ અને ગુજરાત ઔદ્યોગિક વિકાસ નિગમના સત્તાવાળાઓના અભિગમથી પણ ફોરમ નાખુશ છે. તેણે પર્યાવરણના રક્ષણ માટે સ્થાનિક સ્તરનાં આમોદ ભૂગર્ભ જળ સુરક્ષા સમિતિ, પેય જળ પગલાં સમિતિ અને નર્મદા પ્રદૂષણ નિવારણ સમિતિ જેવાં જૂથોને ટેકો આપ્યો છે અને પર્યાવરણની સુરક્ષા માટેની લડત ચલાવી છે. આવી લડતોને પરિણામે પર્યાવરણ પર વિપરીત અસર પાડનારી પરિયોજનાઓ બંધ થઈ છે અથવા તે સદંતર ફગાવી દેવાઈ છે. શ્રી અશોક રાઠી, માનવીય ટેકનોલોજી ફોરમ, ૨૫/બી, ગોકુલનગર સોસાયટી, મકરપુરા રોડ, વડોદરા-૩૯૦ ૦૦૯.

લિગલ એઈડ એન્ડ હ્યુમન રાઈટ સેન્ટર-સુરત

નવસર્જન ટ્રસ્ટ-સુરતનું લિગલ એઈડ સેન્ટર સુરત જિલ્લાના વ્યારા, ઉચ્છલ, સોનગઢ, માંડવી, માંગરોળ અને નિઝર તાલુકામાં સામાજિક અને આર્થિક રીતે પછાત વર્ગોને ન્યાય અપાવવાનું કામ કરે છે. સેન્ટર બંધોના અસરગ્રસ્તો વચ્ચે કામ કર્યું છે. માંગરોળ તાલુકામાં ચાવડા બંધથી પર ગામો, નવા ઉમરપાડ તાલુકામાં મોહનકામ બંધથી ૧૨ ગામો અને માંડવી તાલુકાનાં લોહરવાડ બંધથી ૧૦ ગામો ડૂબમાં જવાનાં છે. સેન્ટરે આ ગામોના લોકોનો સંગઠિત અવાજ રજૂ થાય તેનો પ્રયાસ કર્યો છે. ઉપરાંત તેણે ખાંડનાં કારખાનાંના વેઠિયા મજૂરો વચ્ચે અને ઉકાઈની પલ્ક મિલથી થતા પ્રદૂષણ સામે પણ કામ કર્યું છે. ફાધર જે. સ્ટેની, લિગલ એઈડ એન્ડ હ્યુમન રાઈટ્સ સેન્ટર, આર.ટી.ઓ. પાસે, રિંગ રોડ, સુરત-૩૯૫ ૦૦૧.

પર્યાવરણ સુરક્ષા સમિતિ-ભરૂચ

૮-૧૦ કર્મશીલોનું બનેલું આ જૂથ ઔદ્યોગિક પરિયોજનાઓથી પર્યાવરણને થતા નુકસાન સામે લડત આપે છે. તેણે સરકારની નવી ખાણકામ નીતિ સામે વિરોધ ઉઠાવ્યો છે. રાજપારડી ખાતેના ગુજરાત ખનિજ વિકાસ નિગમના લિગ્નાઈટના ખાણકામના પ્રોજેક્ટમાં પર્યાવરણના રક્ષણ માટે પૂરતી કાળજી લેવાય તેનો તેણે આગ્રહ રાખ્યો અને એ કામ પાર પાડ્યું છે. માલજીપુરા, ભુરી, ભીમપોર, આમોદ અને ગુંડેયા ગામોમાં આ પ્રોજેક્ટથી થતી વિપરીત પર્યાવરણીય અસરને ખાળવા માટે તેણે લોકોને જાગૃત કર્યા અને નિગમના સત્તાવાળાઓને મંત્રણાના મેજ પર આવવા માટે ફરજ પાડી છે. નિગમે આ ગામોની પીવાના પાણીની વ્યવસ્થા કરવાની જવાબદારી ઉઠાવવી પડી છે. આમ, પર્યાવરણના રક્ષણ અને જતન માટેની તેમની ઝુંબેશ સફળ નીવડી છે.

હરિપુરાથી અમલખાડી સુધી સમાંતર ચાલતી હતી. ત્યાંથી નર્મદા નદીમાં પ્રદૂષકો છોડવાની યોજના હતી. અહીં પણ ફોરમ અને સમિતિએ સ્થાનિક લોકોને જાગૃત કર્યાં. તેમણે વસાહતનાં પ્રદૂષકોના નિકાલની જીઆઈડીસી વ્યવસ્થા કરે તેવી તેને ચેતવણી પણ આપી. વાગરા વસાહતનો પૂર્વાનુભવ તો હતો જ, એટલે સત્તાવાળાઓએ પાઈપલાઈન બાંધવાનું કામ તત્કાળ અટકાવી દીધું.

આ ઘટનાઓને લીધે ઔદ્યોગિક વસાહતોના વિકાસનું કામ અટકી ગયું. તેથી પ્રવર્તમાન ઔદ્યોગિક વસાહતો પણ સાવધાન થઈ ગઈ. અંકલેશ્વર, પાનોલી અને ઝઘડિયાની એક જ પાઈપલાઈન ‘નીરી’ની ભલામણ અનુસાર નાખવાની હિલચાલ આરંભાઈ. તેનું અંદાજિત ખર્ચ રૂ.૩૬૦ કરોડ છે. જીઆઈડીસીએ કહ્યું કે આટલાં નાણાં તેની પાસે નથી અને તેણે સરકારને એ નાણાં આપવા જણાવ્યું છે. ઝઘડિયાથી પીરામણ ગામ સુધીની પાઈપલાઈન નખાઈ અને તે ત્યાં અમલખાડીમાં જોડાઈ, પણ શરત એ મુકાઈ કે મધદરિયે પ્રદૂષકો છોડાય તે માટેની પાઈપલાઈન નખાય ત્યાં સુધી ઝઘડિયા વસાહતમાં કોઈ નવા ઉદ્યોગોની સ્થાપના નહિ થાય.

રાજપારડીનો લિગ્નાઈટ પ્રોજેક્ટ : પર્યાવરણ સુરક્ષા માટે લડત
‘પર્યાવરણ સુરક્ષા સમિતિ’ ભરૂચ અને નર્મદા જિલ્લામાં કામ કરતી ૮-૧૦ કર્મશીલોની એક સમિતિ છે. તે વનવિનાશ તથા હવા, પાણી અને જમીનના પ્રદૂષણને ક્ષેત્રે કામ કરે છે. તેણે ગુજરાત ખનિજ વિકાસ નિગમ (જીએમડીસી) દ્વારા રાજપારડી ખાતે નખાઈ રહેલા લિગ્નાઈટના ખાણકામના પ્રોજેક્ટનો વિરોધ કર્યો. તેણે સત્તાવાળાઓને પર્યાવરણ સંચાલન યોજના તૈયાર કરવા માટે ફરજ પાડી. માલજીપુરા, ભુરી, ભીમપોર, આમોદ અને ગુંડેયા ગામોમાં જીએમડીસીની પ્રવૃત્તિથી ભારે મોટી સમસ્યાઓ ઊભી થઈ રહી છે. ખાણકામને લીધે માત્ર આ ગામોમાં જ નહિ પણ ૩૫ કિ.મી. દૂર માંગરોળ સુધી ઘણા પ્રશ્નો ઊભા થઈ શકે છે એમ આ સમિતિ માને છે.

સમિતિએ લોકોને જાગૃત કર્યાં અને સત્તાવાળાઓને મંત્રણાના મેજ પર આવવાની ફરજ પાડી. ખાણકામનો વિસ્તાર ફરી યથાવત્ થાય અને ભવિષ્યમાં પર્યાવરણને નુકસાન ન થાય રીતે ખાણકામ થાય તેવી યોજના અપનાવવા સત્તાવાળાઓ સંમત થયા. વધુમાં, આ ગામોમાં પીવાના પાણીની વ્યવસ્થા કરવા માટે પણ નિગમના સત્તાવાળાઓ સંમત થયા. આમ, સમિતિના લોકોને લાગે છે કે તેમણે પર્યાવરણને શક્ય તેટલું ઓછું નુકસાન થાય તે રીતે ખાણકામનો માર્ગ અપનાવવાનું જીએમડીસી પાસે સ્વીકારાવડાવ્યું છે.

સ્વિલ પ્રદૂષકો ન છોડવા સંમત

ઝઘડિયામાં ‘સ્વિલ’ કોપર સ્મેલ્ટર પ્લાન્ટ નખાયો છે. તેની વાર્ષિક ક્ષમતા ૧ લાખ ટનની છે. ચાલુ વર્ષના આરંભમાં તેણે ઉત્પાદન શરૂ કર્યું. આ કારખાનામાં પીવીસીને બાળવામાં આવે છે. માનવીય ટેકનોલોજી

હજીરામાં પોલાદ ઉદ્યોગથી પ્રદૂષણ અને માછીમારોને નુકસાન

હજીરામાં એસ્સાર એક મોટો પોલાદ ઉદ્યોગ છે. તે ફેરો ઓક્સાઈડવાળો ધુમાડો કાઢે છે. આજુબાજુની ખેતીની જમીન ઉપર તે પથરાય છે. આથી જમીનની ફળદ્રુપતાને વિપરીત અસર થાય છે. શાકભાજી ઉગાડતી લગભગ ૧૦૦ એકર જેટલી જમીન અને એક બગીચો આ પ્રદૂષકોને લીધે તદ્દન નકામાં બની ગયાં છે. પ્લાન્ટ્સમાંથી દરિયામાં પ્રદૂષકો છોડાય છે તેથી દરિયાઈ સંતુલન પણ બગડ્યું છે.

બીજું, એસ્સારે દરિયાકિનારો કબજે કર્યો છે અને સ્થાનિક માછીમારો ત્યાં માછલી પકડી શકતા નથી. તેનાથી તેમના જીવનનિર્વાહ પર વિપરીત અસર પડી છે. માછલી પરની પ્રક્રિયાનાં એકમોને પણ અસર થઈ છે અને તેમાં કામ કરતા કામદારો બેકાર બન્યા છે. ગ્રામવાસીઓએ આ ઔદ્યોગિક સત્તાવાળાઓ સામે આંદોલનો કર્યા છે પણ તેનું કંઈ પરિણામ આવ્યું નથી.

સમય જતાં લોકોને સમજાતું જાય છે કે, પર્યાવરણની હાનિની તેમને વિપરીત અસર થાય છે અને તેમના આરોગ્ય સામે જોખમો ઊભાં થાય છે. વધતા જતા પ્રદૂષણ સામે અવાજ ઉઠાવનારાં સંગઠનો છે અને તેઓ ઉદ્યોગો ઉપર દબાણ લાવે છે. જો કે, જાગૃતિ અને લોકોની લડી લેવાની તમન્નાએ પર્યાવરણની હાનિ અટકાવી હોય એવા પ્રસંગો છે ખરા. પરંતુ ઘણું બધું કરવાનું હજુ બાકી છે.

ફોરમે ૧૯૮૬માં જ તેનો વિરોધ શરૂ કર્યો હતો. પીવીસી બળવાથી ડાયોક્સિન નામનો ઝેરી વાયુ છૂટે છે અને તે કેન્સર જેવો ભયાનક રોગ પેદા કરે છે. વારંવાર લોકો વચ્ચે બેઠકો યોજાઈ અને લોકોને આ હકીકતથી વાકેફ કરાયા. છેવટે ગુજરાત પ્રદૂષણ નિયંત્રણ બોર્ડ, માનવીય ટેકનોલોજી ફોરમ અને સ્વિલ કંપની વચ્ચે બેઠક યોજાઈ. આ બેઠકમાં એવું નક્કી થયું કે કંપની પીવીસી કોપર વાયર બાળશે નહિ અને તાંબું અલગ પાડવા બીજી પ્રક્રિયાનો ઉપયોગ કરશે. વળી, એમ પણ નક્કી થયું કે પ્રદૂષિત પાણીનો ફરીથી ઉપયોગ કરાશે અને કંપની કોઈ પાણી બહાર છોડશે નહિ.

કંપનીએ તાજેતરમાં જ એવી જાહેરાત કરી છે કે તે એવી ટેકનોલોજી અપનાવી રહી છે કે જેથી પ્રદૂષકો કોઈ પણ સ્વરૂપે સહેજ પણ બહાર છોડાય જ નહિ. આમ, માનવીય ટેકનોલોજી ફોરમની દરમ્યાનગીરીથી કંપની પ્રદૂષણરહિત ટેકનોલોજીનો ઉપયોગ કરવા પ્રેરિત થઈ છે.

નીતિ વિષયક એડવોકેસી માટેની માગણીઓ

૧. ગરીબો અને વંચિત વર્ગો ઉપરની ઉદ્ધરીકરણની વિઘાતક અસરોના નિવારણ માટે આ વર્ગોને વિકાસની પ્રક્રિયાના ભાગ બનાવવા જોઈએ.

૨. ગરીબો છેવાડે ધકેલાઈ જાય છે તે માટે જવાબદાર પરિબળોનો સામનો પ્રાથમિક ક્ષેત્ર ઉપર વધુ ભાર મૂકીને, જમીન સુધારા દાખલ કરીને અને શ્રમગહન ઉદ્યોગો દાખલ કરીને કરી શકાય. નાના પાયાના, પરંપરાગત અને હસ્તકલા ઉદ્યોગો આ સંદર્ભમાં ઘણી મોટી મદદ કરી શકે.

૩. પીવાનું ચોખ્ખું પાણી, આરોગ્ય અને શિક્ષણની પ્રાપ્તિ જેવી પાયાની સામાજિક સવલતોનું નિર્માણ ગરીબો અને સીમાન્ત લોકોનું આર્થિક વૃદ્ધિની પ્રક્રિયામાં સંકલન કરવામાં મદદરૂપ થશે.

૪. ધીમે ધીમે પર્યાવરણ સંબંધી પ્રશ્નોએ લોકોનું ધ્યાન ખેંચ્યું છે. પ્રદૂષણને નિયંત્રણમાં રાખવાની વ્યવસ્થાની જરૂરિયાત સમજાઈ છે. દક્ષિણ ગુજરાતના જિલ્લાઓમાં મોટા ખાનગી અને જાહેર ઉદ્યોગો પણ આવેલા છે. તેઓ ઔદ્યોગિક પ્રદૂષકોના નિકાલની પૂરતી વ્યવસ્થા કરતા નથી. આથી સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ, સમુદાયો, નીતિ નિર્ધારકો, સંશોધકો અને ઉદ્યોગપતિઓ દ્વારા વર્તમાન કાયદાઓ અને નિયમોનો અસરકારક અમલ થાય તે માટે સર્વગ્રાહી પ્રયાસ થાય તે આવશ્યક છે.

૫. અસરગ્રસ્તોને ટકાઉપણે જીવનનિર્વાહ મળી રહે તે માટેની વ્યવસ્થા થવી જોઈએ. ગરીબો માટે જીવનનિર્વાહની નવી તરાહ વિકસે તે માટે પરંપરાગત વ્યવસાયો અને અવૈધિક ક્ષેત્રોને પૂરતું પ્રોત્સાહન આપવું જોઈએ.

૬. સાર્વજનિક મિલકત સંસાધનોની વ્યાખ્યા કરવાની પણ જરૂર છે. વિકાસની વર્તમાન પ્રક્રિયાએ સાર્વજનિક મિલકત સંસાધનોના ટકાઉ ઉપયોગમાં વિક્ષેપો ઊભા કર્યા છે. આથી આ સાર્વજનિક મિલકત સંસાધનોના જતન માટે આચારસંહિતા ઘડવાની જરૂર છે. સહકારી મંડળીઓને પ્રોત્સાહન મળે એ આ દિશામાં સૌથી મહત્વનું પગલું છે. ગુજરાતમાં દૂધ ઉત્પાદક સહકારી મંડળીઓ એક સફળ કહાણી છે પણ આ સહકારી આંદોલને ગ્રામીણ ગરીબોના આર્થિક ઉત્થાન માટે વિવિધ ક્ષેત્રોને સમાવવાં પડશે.

૭. ગ્રામ વિસ્તારોમાં જમીનનું બજાર અપૂર્ણ બજાર છે. જમીનના કોઈ નિશ્ચિત ધોરણીકૃત દર નથી. વેચનારની સોદાશક્તિ અને તેની કુશળતા ઉપર જ બધો આધાર રહે છે. આ પરિસ્થિતિમાં નાના અને સીમાન્ત ખેડૂતો તેમની સોદાશક્તિ મર્યાદિત હોવાને લીધે સૌથી વધુ ગુમાવે છે. ગુજરાતનાં ગામોમાં જેમણે જમીનો ગુમાવી છે એમાંના કેટલાકને વળતર બિલકુલ મળ્યું નથી અથવા યોગ્ય વળતર મળ્યું નથી. ખાનગી ઉદ્યોગોએ ગોચર જમીનો પર અને જાહેર માર્ગો પર દબાણો કર્યા હોય એવા પણ દાખલા છે. ગ્રામજનોને એકત્ર કરીને અને તેમની પંચાયતોને સજાગ કરીને આ વલણને ખાળી શકાય એમ છે. આ વિસ્તારોની જમીનના ભાવ એમના દ્વારા નક્કી કરવાની પદ્ધતિ ઘડવી પડશે. જમીન સંપાદનની સમગ્ર પ્રક્રિયા અત્યાર સુધી મહદંશે ખાનગી રહી છે, તેને વધુ પારદર્શક બનાવવી જોઈશે.

૮. પ્રદૂષણથી અસર થઈ હોય એવા અનેક લોકો છે પરંતુ એક યા બીજાં કારણોસર તેમની વાત બહાર આવતી નથી. અસરગ્રસ્ત કામદારો તેમની ફરિયાદો રજૂ કરવા આગળ આવે તેવી વ્યવસ્થા ઊભી કરવાની પણ જરૂર છે.

આ બધી પ્રક્રિયામાં રાજ્ય નકારાત્મક નથી પણ હકારાત્મક છે. વળી, તેની સાથે સાથે નવી સામાજિક અને રાજકીય સંસ્થાઓ આવશે અને તેઓ સમાજના પદદલિતો અને ગરીબોને એકત્રિત કરશે. એ એવા પ્રકારનું રાજ્ય હશે કે જે લોકોની ખરી સત્તા, લોકોની સક્ષમતા અને ખરી લોકશાહીના સાધન તરીકે કામ કરશે. આવા વિધાયક રાજ્યમાં લોકો, સમુદાયો અને સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓએ એક મંચ પર આવવું પડશે અને તેમણે ગરીબો અને વંચિતોની માગણીઓને અસરકારક રીતે બુલંદ બનાવવી પડશે. લોક સંગઠનો અને લોકઆંદોલનોને અસરકારક ગુંબેશ અને એડવોકેસી દ્વારા મજબૂત બનાવવાં પડશે. વિકાસલક્ષી સંસ્થાઓએ અને તેમની સ્થાનિક સહભાગી સંસ્થાઓએ સ્થાનિક સ્તરની વાસ્તવિકતાને સમજીને અસરકારક નીતિવિષયક હિમાયત દ્વારા ગરીબો તરફી નીતિઓ ઘડાય તે માટે વિધાયકો પર દબાણ લાવવું પડશે.

પૃષ્ઠ ૨૯ નો શેષ ભાગ

યુ.કે. સ્થિત 'કોમન કોઝ' નામની સંસ્થા દ્વારા નાગરિકોના ખતપત્રનો વિચાર વહેતો થયો હતો. ખતપત્રનો અર્થ એ છે કે સરકારી ખાતાંઓ અને સંસ્થાઓ દ્વારા જે દાવાઓ કરવામાં આવે છે તે વ્યવહારમાં અમલમાં મુકાવા જોઈએ. લોકોમાં જાગૃતિ આવે અને લોકો તકેદારી રાખે તો જ આ શક્ય બને. ખતપત્રનો હેતુ સરકારી સંગઠનની લોકો

પ્રત્યેની પ્રતિબદ્ધતા દૃઢીભૂત કરવાનો છે. તે અમુક સેવા સમયસર પૂરી પાડશે, ગુણવત્તા જાળવશે અને ફરિયાદના નિવારણની વ્યવસ્થા ગોઠવશે એટલું તો તેણે કહેવું જ જોઈશે. સરકારના કોઈ પણ ખાતા વિશેના ખતપત્ર અંગે આપને જો કોઈ સૂચન કરવાનું હોય તો આપ જ્યાં હોય ત્યાંના ખાતાં, મંત્રાલયો અને બેંકો કે વીમા જેવી સંસ્થાઓના સંબંધિત સત્તાવાળાઓને લખો અને અમને તેની નકલ મોકલી આપો.

સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓમાં પારદર્શકતા અને ઉત્તરદાયિત્વ

‘એકેડેમી ઓફ હ્યુમન રિસોર્સ ડેવલપમેન્ટ’ના ‘સોશ્યલ ડેવલપમેન્ટ સેન્ટર’ એ વિવિધ સંગઠનોની ૫૫ વ્યક્તિઓનાં મંતવ્યો એકત્ર કર્યાં છે અને ‘ટ્રાન્સપેરન્સી ઈન એનજીઓઝ’ નામે તે ગ્રંથબદ્ધ કર્યાં છે. ઉત્તરદાતાઓને નીચેના પ્રશ્નોના જવાબો આપવા કહેવાયું હતું : પારદર્શકતા વિશે તમે શું સમજો છો ? પારદર્શકતા ક્યાં પાસાંઓમાં હોવી જોઈએ ? અત્યારે શા માટે પારદર્શકતા નથી ? પારદર્શકતા વધારવા શું કરવું જોઈએ ? પારદર્શક થવાથી અને ન થવાથી સંભવિત નકારાત્મક પરિણામો ક્યાં હોઈ શકે ? સ્વૈચ્છિક સંગઠનોમાં પારદર્શકતા સંબંધી અન્ય મંતવ્યો. આ વિભાગમાં અમે ચાર જણાનાં મંતવ્યો પસંદ કર્યાં છે. તેઓ છે: મુંબઈના ‘કમિટેડ કોમ્યુનિટીઝ ડેવલપમેન્ટ ટ્રસ્ટ’ના શ્રી થોમસ અને સુશ્રી જ્યોતિ વાડીકર, નવી દિલ્હીના ‘દીપાલય’ના શ્રી શ્રીવાસ્તવ, મુંબઈના ‘શાંતિ સદન’ના શ્રી નિકી કોર્ડોઝો અને અમદાવાદની ‘નેશનલ ઈન્સ્ટિટ્યુટ ઓફ રિઝર્ચ’ના શ્રી અશોક ચેટરજી.

શ્રી થોમસ બી. અને સુશ્રી જ્યોતિ વાડીકર, કમિટેડ કોમ્યુનિટીઝ ડેવલપમેન્ટ ટ્રસ્ટ

અર્થ :

પારદર્શકતા (ટ્રાન્સપેરન્સી) શબ્દનો અર્થ છે: કોઈ વ્યવહાર, સોદો કે કાર્ય છૂપાં નહિ, સૌ જોઈ શકે અને તપાસી શકે, ‘સ્પષ્ટ રીતે જોવાય તેવું’, ‘કોઈ આવરણ કે મહોરા વિનાનું’ અને ‘સંગઠનની દૃષ્ટિના સંદર્ભમાં કામગીરીમાં સ્પષ્ટતા’.

‘પારદર્શકતા’ એક મૂલ્યલક્ષી શબ્દ છે અને તેને સહભાગિતા, લોકશાહી, જવાબદારી અને વિકેન્દ્રીકરણ જેવા ખ્યાલો સાથે ગાઢ સંબંધ છે. આ ખ્યાલોના પર્યાયવાચી અર્થમાં પણ આ શબ્દનો ઉપયોગ કરીને તેનો અર્થવિસ્તાર કરી શકાય. મુખ્યત્વે સંસ્થાના સંચાલનના સંદર્ભમાં પારદર્શકતાનો સવાલ ઉપસ્થિત થાય છે. સંસ્થામાં માહિતીની આપલેની પદ્ધતિમાં પારદર્શકતા વિના વિકેન્દ્રિત સહભાગી સંચાલન વ્યવસ્થા હોઈ શકે નહિ. સંચાલનની દૃષ્ટિએ અસરકારક અને કાર્યક્ષમ સંચાલન વ્યવસ્થા માટે પારદર્શકતા એક મહત્વનો માપદંડ છે.

ક્ષેત્રો :

સંસ્થાના સંચાલનનાં તમામ ક્ષેત્રો અને સ્તરોએ પારદર્શકતાની જરૂર છે. જો કે, જ્યાં સંપૂર્ણ પારદર્શકતાની જરૂર છે તેવાં પ્રાથમિકતાનાં ક્ષેત્રો આ મુજબ છે :

૧. સંસ્થાની દૃષ્ટિ ઊભી કરવી, વિકસાવવી અને તે સ્પષ્ટ કરવી.
૨. ખાસ કરીને નાણાકીય અને ભૌતિક સંસાધનોનું સંચાલન.
૩. સંસ્થામાં ફેરફાર માટેના નિર્ણયો અને વ્યવહાર.
૪. માનવ સંસાધન વિકાસ અંગેની નીતિઓ જેવી કે કાર્યકરોની નિમણૂક, પસંદગી, બઢતી, વળતર(સારાં પગાર ધોરણ અને પગાર વધારા જેવાં પ્રોત્સાહનો) અને કામગીરીનું મૂલ્યાંકન.
૫. નિર્ણય પ્રક્રિયાઓ.

કોઈ પણ સ્વરૂપની સંસ્થામાં સફળતાની યાવી કર્મચારી સભ્યોમાં રહેલી ‘પોતીકાપણા’ની ભાવના છે. આ ભાવના કર્મચારીઓને કાર્ય કરવા પ્રોત્સાહિત કરે છે અને સહભાગિતાને ગુણવત્તાયુક્ત બનાવે છે. ત્યાં શું, કેવી રીતે, શા માટે અને કોના દ્વારા થઈ રહ્યું છે તે જાણવાનો માલિકને અધિકાર છે. જે સંગઠનોમાં પ્રક્રિયામાં પારદર્શકતા હોય છે તેમાં કામગીરી ઝડપથી થાય છે. ગૂંચવાડા ઘટે છે. કામ બેવડાતું ટાળી શકાય છે અને કર્મચારીઓની ભૂમિકા વચ્ચેના સંઘર્ષો પણ ટાળી શકાય છે. આદર્શ બાબત એ છે કે વિકાસલક્ષી સંગઠનમાં જે વાસ્તવિક હિતધારક છે અથવા લાભાર્થીઓ છે તેમને હાથ ધરાતા કાર્યક્રમોમાં સામેલ પ્રક્રિયાઓ અને સંસાધનો વિશે જાણવાનો અધિકાર છે.

વિશ્વસનીયતા કોઈ પણ સંગઠન માટે મહત્વની છે. લાભાર્થીઓ, ગ્રાહકો, સામાન્ય પ્રજા અને સંસ્થાઓમાં વિશ્વસનીયતા ઊભી કરવા અને સંસ્થાની લોકસ્વીકૃતિ ઊભી કરવા સંસાધનો, કાર્યવાહીઓ, પદ્ધતિઓ અને પરિણામોમાં પારદર્શકતા હોવી જરૂરી છે. ઉત્તરદાયિત્વ હોવું અનિવાર્ય છે. જે સંસ્થાઓ જાહેર સંસાધનો અને સેવાઓનો ઉપયોગ કરે છે તેમને માટે તો એ ખાસ જરૂરી છે.

અદાકારો :

સંસ્થાની અંદર સમાંતર સ્વરૂપે અને ઉપરથી નીચેના માળખાના દરેક સ્તરે પારદર્શકતા હોય એ અપેક્ષિત છે. ઉચ્ચ સ્તરના નિયામકો અને વહીવટદારોથી મધ્ય સ્તરના પ્રબંધકો સુધી અને પછી ત્યાંથી વિભાગ/એકમ અને વહીવટી કર્મચારી સ્તર સુધી પારદર્શકતા હોવી જોઈએ. આમાંના એક પણ સ્તરે કોઈ ખાઈ ન હોવી જોઈએ અને અવિશ્વાસ, શંકા કે અસ્પષ્ટતાને કોઈ અવકાશ ના હોવો જોઈએ.

વિવિધ સંગઠનોની વચ્ચે દરેક સંગઠને એક વ્યક્તિગત એકમ કે સૂક્ષ્મ સ્તરીય સંસ્થા તરીકે એવી કાર્યવાહીઓ અને પદ્ધતિઓને સંસ્થાગત સ્વરૂપ આપવાની જવાબદારી ઉઠાવવી જોઈએ કે જેના દ્વારા તે

પોતાનાં નાનાં સ્તરો પ્રત્યે અથવા અન્ય સંગઠનો પ્રત્યે તથા સંસાધનો આપતા દાતાઓ અને સ્વીકૃતિ અર્પતી સરકાર પ્રત્યે જવાબદાર અને પારદર્શક બની શકે.

કામગીરીના સ્તરે દરેક સંસ્થા એક એકમ છે અને તે લાભાર્થી ભાગીદારો પ્રત્યે પારદર્શક રહે તે અપેક્ષિત છે. સમાજ પ્રત્યે તમામ સંભવિત સંદર્ભોમાં પારદર્શકતા રહે તેની કાળજી રખાવી જોઈએ.

આજે શા માટે પારદર્શકતા નથી ?

ક. સંગઠનોમાં માત્ર ઉપરની તરફ જ ઉત્તરદાયિત્વ વ્યક્ત કરવાનું હોય છે. અને નીચેની તરફ ઉત્તરદાયિત્વ વ્યક્ત કરવાનો અભાવ પ્રવર્તે છે.

ખ. સંસ્થાઓમાં જડ અને ખૂબ જ જટિલ માળખાં હોય છે જેને લીધે ખાઈઓ ઊભી થાય છે. આથી ગોપનીયતા અને અસ્પષ્ટતા ઊભાં થાય છે.

ગ. મોટા ભાગનાં સંગઠનોમાં વિકેન્દ્રિત અને સહભાગી સંચાલન વ્યવસ્થા હોતી નથી તેથી પારદર્શકતા જન્મતી નથી.

ઘ. સ્વૈચ્છિક ક્ષેત્રમાં સ્થાપિત હિતો અને ભ્રષ્ટાચાર વ્યાપક છે અને તે સંસ્થાઓને પારદર્શક અને ઉત્તરદાયી બનતાં રોકે છે.

ચ. વ્યવસાયીઓ અને વ્યવસાયી સંગઠનોમાં જ વ્યવસાયવાદનો અભાવ પ્રવર્તે છે. આથી અહમના સંઘર્ષો માટે અવકાશ ઊભો થાય છે અને દુશ્મનાવટભરી સ્પર્ધાનું વલણ વિકસે છે. પરિણામે, વ્યક્તિગત વ્યવસાયીઓ અને સંસ્થાઓ વધુ ગોપનીય બની જાય છે અને કામગીરીની એવી જ શૈલીઓ અને પદ્ધતિઓ અપનાવે છે.

છ. સામ્રાજ્ય ઊભું કરવાની મહેચ્છામાંથી સંગઠનો વચ્ચે નાદુરસ્ત સ્પર્ધા ઊભી થાય છે. તે પણ અનેક સંગઠનો પારદર્શક ન બનતાં હોવાનું કારણ છે.

જ. સંગઠનની અંદર અને સંગઠનોની વચ્ચે અસલામતી અને અસ્તિત્વ સામેના ખતરાની લાગણી વ્યવસાયીઓ અને સંગઠનોને ભ્રષ્ટાચાર, દુર્વ્યવહાર અને જડતા તરફ દોરી જાય છે અને તેમને પારદર્શક બનતાં રોકે છે. અનેક સંગઠનો માને છે કે તેઓ જેવાં છે તેવાં જ પોતાની જાતને રજૂ કરશે તો દાતાઓ તેમનો ટેકો પાછો ખેંચી લેશે. કેટલાકને એવો ભય હોય છે કે સમાજ પ્રત્યે પારદર્શક થવાને પરિણામે તેમની વિશ્વસનીયતા જોખમાશે.

પારદર્શકતા વધારવા માટેનાં પગલાં :

ક. સંસ્થામાં અને સંસ્થાઓની વચ્ચે પારદર્શકતા આવે તે માટે સંગઠનનાં માળખાં અને કાર્યવાહીઓમાં જ ફેરફાર થવા જોઈએ. દા.ત.

- સહભાગી સંચાલન વ્યવસ્થા દાખલ કરવી.
- અહેવાલ રજૂ કરવા જેવી કાર્યવાહીઓ પ્રમાણિત/નિર્ધારિત કરવી.
- અનુભવોની આપ લે માટે નિયમિત જૂથચર્ચાઓ ગોઠવવી.
- તમામ સ્તરે કર્મચારીઓને આસાનીથી માહિતી મળે તેવી વ્યવસ્થા ગોઠવવી.
- તમામ સ્તરે કાર્યનું સહભાગી મૂલ્યાંકન ગોઠવવું.
- કામગીરીનાં વિવિધ સ્તરોના પ્રતિનિધિઓમાંથી દેખરેખ અને નિરીક્ષણ માટે કામચલાઉ સમિતિઓ રચી નિયંત્રણની વ્યવસ્થા ગોઠવવી.

ખ. વ્યક્તિગત સંસ્થાઓની માહિતી વ્યવસ્થિત ગોઠવીને સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ વચ્ચે પારદર્શકતા ગોઠવી શકાય. અન્ય સંગઠનોના સંદર્ભ અને ઉપયોગ માટે પ્રવૃત્તિઓ અને સંચાલનની શૈલી વગેરેની વિગતો વાર્ષિક કે દ્વિવાર્ષિક બુલેટિન દ્વારા પ્રકાશિત કરી શકાય.

ગ. સંસ્થાનાં વાર્ષિક ઓડિટ(નાણાકીય) અહેવાલો પ્રકાશિત કરીને સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓમાં વહેંચી શકાય.

ઘ. નેટવર્કિંગ દ્વારા સંસ્થાઓની વચ્ચે પારદર્શકતા ખાસ્સા પ્રમાણમાં વધારી શકાય.

ચ. સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓના સામાજિક અન્વેષણ (સોશિયલ ઓડિટિંગ) જેવું છેલ્લામાં છેલ્લું પગલું ભરવા વિશે પણ વિચારી શકાય.

નકારાત્મક પરિણામો :

સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓમાં પારદર્શકતાનો અભાવ સંસ્થાની અંદર, સંસ્થાઓ વચ્ચે, કામગીરીના સ્તરે અને વ્યાપક સ્તરે વિવિધ સમસ્યાઓ ઊભી કરી શકે છે. એમાંની કેટલીક આ મુજબ છે :

ક. સંસ્થાઓની અંદર

- સંગઠનનાં દૃષ્ટિ અને લક્ષ્યથી કર્મચારીઓ દૂર થઈ જાય છે.
- સંચાલન અને કામગીરીનાં વિવિધ સ્તરો વચ્ચે ખાઈ ઊભી થાય છે.
- ઉપરી સંચાલકોના ઈરાદાઓ અને વ્યૂહરચનાઓને કામ કરતા કાર્યકરો સાશંક નજરે જુએ છે.
- સંચાલકો પ્રત્યે કાર્યકરોમાં અવિશ્વાસ ઊભો થાય છે.
- કાર્યકરો આપમેળે પહેલ કરવા તૈયાર થતા નથી તેથી તેઓ મધ્ય સ્તરના અને ઉપરી સંચાલકો પર આધાર રાખે છે.
- મધ્ય સ્તરના સંચાલકો અને કાર્યકરોમાં માલિકીની ભાવનાનો અભાવ પ્રવર્તે છે અને ઉત્સાહ જણાતો નથી.
- વિવિધ સ્તરે સમસ્યા વિકલ્પો અને રણનીતિક ખ્યાલ વિશે સ્પષ્ટતાનો અભાવ પ્રવર્તે છે.
- સંચારનો પ્રવાહ અમુક નિશ્ચિત માર્ગોએ જડ રીતે થતો હોવાથી કામગીરીમાં સમય બગડે છે.
- ફેરફારો દાખલ કરવામાં પણ સમય બગડે છે કારણ કે કાર્યકરોને તે સમજતાં અને તેની આદત પડતાં વાર લાગે છે.

ખ. સંસ્થાઓની વચ્ચે

- ભૂમિકાઓ અને સેવાઓમાં સ્પષ્ટતા ન હોવાથી સંસાધનોનો અનુચિત ઉપયોગ થાય છે.
- સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ વચ્ચે શંકાઓ, ટીકાઓ અને સ્પર્ધા જન્મે છે.
- ચારિત્ર્યગઠન માટેના વલણને પ્રોત્સાહન આપવું.
- પારદર્શકતાના અભાવને લીધે માહિતીનો અભાવ અને સંશય જન્મે છે. તેમાંથી નબળું નેટવર્કિંગ જન્મે છે.
- પરસ્પર ટેકો આપવાની તૈયારીનો અભાવ તથા નાદુરસ્ત સ્પર્ધા અને સંસાધનોની આપલેના અભાવને લીધે વિકાસનો સર્વસામાન્ય હેતુ મરી પરવારે છે.
- માહિતીનો અભાવ, પારદર્શકતાનો અભાવ, શંકા વગેરેને લીધે સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ વચ્ચે સ્પર્ધા ઊભી થાય છે અને તે સ્વૈચ્છિક ક્ષેત્રની પ્રતિભાને ઝાંખપ લગાડે છે અને કોર્પોરેટ ક્ષેત્રના સંભવિત દાતાઓ અને સહયોગીઓને દૂર ધકેલે છે.

ગ. કામગીરીનું સ્તર

- લાભાર્થીઓ વિકાસલક્ષી સંગઠનોના ઈરાદાઓ અને વ્યૂહરચનાઓ અંગે શંકાશીલ બને છે અને તેમનામાંથી વિશ્વાસ ગુમાવે છે.
- વિકાસલક્ષી કાર્યક્રમોમાં લાભાર્થીઓની સહભાગિતામાં ઘટાડો.
- લાભાર્થીઓ સંસ્થાઓ પાસેથી અવાસ્તવિક અપેક્ષાઓ ધરાવતા થઈ જાય છે.
- વિવિધ સંસ્થાઓ દ્વારા પૂરી પડતી સેવાઓ પારદર્શકતાને અભાવે બેવડાય છે અને લાભાર્થીઓને પ્રાપ્ય સેવાઓનો દુરુપયોગ કરવાનું પ્રોત્સાહન મળે છે.

ઘ. વ્યાપક સ્તર

- જનસામાન્યમાં વિકાસલક્ષી સંગઠનોની છાપને નુકસાન પહોંચે છે.
- દાનમાંથી લોકોનો વિશ્વાસ ઊઠી જાય છે.
- વિકાસલક્ષી કાર્યક્રમોના હેતુઓ અને વ્યૂહરચનાઓની માહિતીના અભાવને કારણે લોકોમાં એવી છાપ ઊભી થઈ શકે છે કે સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ માત્ર દાન કરવામાં જ માને છે.

શ્રી એસ. એન. શ્રીવાસ્તવ, દીપાલય

આપણે આ ઉદાહરણ દ્વારા પારદર્શકતા સમજી શકીએ:

જો કોઈ સ્વૈચ્છિક સંસ્થાને ૧૦ કુટુંબોમાં કોઈક લાભ વહેંચવાનું કામ સોંપવામાં આવે તો તેને માટે નીચે મુજબની કાર્યવાહી હોવી જોઈએ :

૧. અંતિમ કામ કરનાર સ્વૈચ્છિક સંસ્થાના કાર્યકરો, દાતા અને લાભાર્થીને હેતુની ખબર હોવી જોઈએ.
૨. કામના અમલ માટે સમુદાયના સભ્ય અને સ્વૈચ્છિક સંસ્થાના કાર્યકરની બનેલી એક સમિતિ હોવી જોઈએ.
૩. દરેકને ખબર હોય તેવા નિર્ધારિત માપદંડ દ્વારા લાભાર્થીઓની પસંદગી થવી જોઈએ.
૪. લાભાર્થીઓની તપાસ માટે યોગ્ય દસ્તાવેજો હોવા જોઈએ.
૫. લાભની વહેંચણી માટે યોગ્ય લિખિત વ્યવસ્થા હોવી જોઈએ.
૬. વિગતવાર માહિતી દર્શાવતું માળખું અને નિર્ધારિત રસીદો હોવી જોઈએ. તેના પર સમિતિની એકથી વધારે વ્યક્તિની અને બીજી લાભાર્થી વ્યક્તિની સહી થવી જોઈએ.
૭. સંબંધિત બાબતો અંગે સામેલ થનારા તમામ સ્પષ્ટ હોવા જોઈએ.
૮. નિર્ણય માહિતી આધારિત હોવો જોઈએ અને નિર્ણયો લેવામાં વધુ લોકોને સામેલ કરવા જોઈએ કે જેથી લોકશાહી પદ્ધતિ અપનાવાય.
૯. સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓમાં દરેક કામ માટે ફરજ વિભાજન થવું જોઈએ કે જેથી વ્યક્તિ તેની જવાબદારી સમજે અને તે મુજબ કામ કરે.

કોઈ પણ જાહેર કામ માટે પારદર્શકતાની જરૂર રહે છે. સ્વૈચ્છિક સંસ્થા દાતા અને લાભાર્થીઓ બંને માટે પારદર્શક હોવી જોઈએ અને તે એ પ્રક્રિયામાં સામેલ હોય તેવા તેના કર્મચારીઓ પ્રત્યે પણ પારદર્શક હોવી જોઈએ.

પારદર્શકતા માટેના સાતત્યપૂર્વકના પ્રયાસો સાચી પારદર્શકતા લાવી શકે છે. પારદર્શક હોવાનાં કોઈ નકારાત્મક પરિણામો હોતાં નથી. પારદર્શકતાને અભાવે અવિશ્વાસ અને ગેરસમજ ઊભાં થઈ શકે છે. જ્યાં પારદર્શકતા છે તે સ્વૈચ્છિક સંસ્થા વિશે સ્પષ્ટ છાપ ઊભી થાય છે.

સુશ્રી નિકી સેસિલિયા કાર્દોઝા, સ્ત્રી શક્તિ સદન

અર્થ :

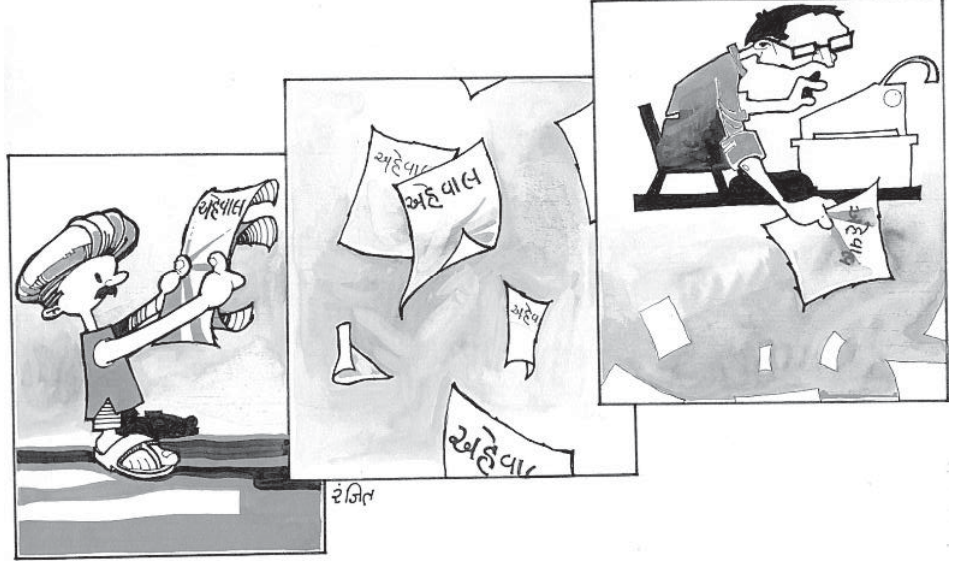
પારદર્શકતાનો અર્થ એ છે કે કોઈ પણ અને દરેક સ્વૈચ્છિક સંસ્થાના માળખા અને કામગીરીમાં જોવું. તેની બધી જ પૂર્ણતાઓ અને અપૂર્ણતાઓ સાથે તેમાં આરપાર જોવું. એને માટે બીજો શબ્દ છે સંપૂર્ણ ખુલ્લાપણું.

અવકાશ :

આદર્શ બાબત એ છે કે ખુલ્લાપણું તમામ પાસાંઓમાં હોવું જોઈએ. એના માળખામાં કે વ્યવસ્થામાં પણ શું એવી કોઈ બિનબંધારણીય સત્તા છે કે જે શરતો અને પરિસ્થિતિઓ લાદે છે ? શું આપણે દાતાઓનાં દૃષ્ટિ અને લક્ષ્યો અનુસાર આપણાં દૃષ્ટિ અને લક્ષ્યો બદલીએ છીએ ? નિર્ણયો કેવી રીતે લેવાય છે ? નિર્ણયો કોણ લે છે ? જે રીતે એ નિર્ણયો લેવાય છે, એ રીતે જે કેમ લેવાય છે ? સ્વૈચ્છિક સંસ્થાની કામગીરીમાં પારદર્શકતા હોવી જ જોઈએ. શું જવાબદારીઓ સહિયારી છે કે પછી હુકમો કરવામાં આવે છે, કે પછી સૌથી ઉપરની વ્યક્તિ તરફથી સોંપવામાં આવે છે ? પારદર્શકતા નાણાં એકત્ર કરવામાં, ભેગાં કરવામાં અને વહેંચવામાં પણ હોવી જોઈએ. ઘણી સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓમાં વાર્ષિક ઓડિટેડ હિસાબો સૌને આપવામાં આવતા નથી.

જરૂરિયાત :

જો આપણે એમ માનતા હોઈએ કે સ્વૈચ્છિક સંસ્થા અન્ય કોઈ સંસ્થા જેવી નથી, એ એક 'સ્વૈચ્છિક અભિવ્યક્તિ' છે અને 'સેવાલક્ષી સંસ્થા' છે અને તે સમાનતા, સામાજિક ન્યાય અને સ્વતંત્રતાને વરેલી છે, તો તેમાં તમામ કર્મચારીઓને કર્મચારીઓ ન ગણતાં સાથીઓ ગણીને વિશ્વાસમાં લેવા જોઈએ. પારદર્શકતા એક રખેવાળ તરીકે પણ કામ કરશે. એ એક આંતરિક રખેવાળની ગરજ સારે છે. તે

વ્યવસ્થામાં નિયંત્રણ રાખે છે અને પ્રક્રિયાને સંતુલિત કરે છે. પારદર્શકતા સાથીઓને સ્વૈચ્છિક સંસ્થાની માળખાગત, શ્રેણીબદ્ધ વ્યવસ્થાના ભાગ બનાવવાને બદલે સાથીઓને સાચા અર્થમાં સહભાગી બનાવશે.

અદાકારો :

એ કહેવાની ભાગ્યે જ જરૂર છે કે જે ઉચ્ચ સત્તાધીશ છે તેણે પોતાના સાથીઓ પ્રત્યે પારદર્શક રહેવું જોઈએ. પારદર્શકતા ઉપલા સ્તરથી શરૂ થવી જોઈએ. આ અર્થમાં નમૂનારૂપ ભૂમિકા ઊભી થાય પછી ટુકડીના બાકીના સભ્યો આપમેળે એને અનુસરે છે.

આજે શા માટે પારદર્શકતા નથી ?

સમગ્ર સમાજમાં જે ખામીઓ પ્રવર્તે છે તેનું પ્રતિબિંબ સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓમાં પણ પડે છે. શરાબ, સ્ત્રી અને સંપત્તિની નબળાઈઓ 'ગુપ્તતા'ના ખોટા ખ્યાલ અને વ્યવહારના બહાના હેઠળ છૂપાવાય છે.

પારદર્શકતા વધારવા માટેનાં પગલાં :

પારદર્શક થવા માટે સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓને પહેલાં વાત કરો અને વિશ્વાસમાં લો, પછી પ્રયાસ કરો, વ્યવહાર રીતે બધું જ શક્ય છે. ચેરિટી કમિશનરીની ઓફિસમાંથી ઓડિટેડ હિસાબો મેળવીને તેના વિશ્લેષણ દ્વારા આ કરી શકાય. આ કાર્ય અભ્યાસો અને સંશોધનો માટે જેમની પાસે નાણાં છે એવાં સંગઠનો દ્વારા થઈ શકે. ત્યાર બાદ સંશોધનોનાં તારણો ટીકાટિપ્પણ માટે સંબંધિત સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓને મોકલી શકાય. જો એનાથી કશો અર્થ ન સરે તો સંબંધિત સ્વૈચ્છિક સંસ્થામાં અન્ય મૈત્રીપૂર્ણ સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓને બોલાવો અને વાત કરવાનો પ્રયાસ કરો. જો એ પણ નિષ્ફળ જાય તો શું કરવું યોગ્ય છે એ સંયુક્ત રીતે નક્કી કરો. જાહેર મત ઊભો કરવો જોઈએ. કાનૂની ઉકેલની તરાહ સાચો માર્ગ નથી.

સંભવિત નકારાત્મક પરિણામો :

પારદર્શક થવાનાં નકારાત્મક પરિણામો એ છે કે કામગીરીની લોકશાહી રીતની પીડા અને દર્દ ભોગવવાં પડે છે. કારણ કે નિત નવી માગણીઓ અને અંતર્દૃષ્ટિ મળે છે. પરંતુ કંઈક નવું જન્મે એ પહેલાં પીડા તો ભોગવવી જ પડે છે. પારદર્શકતાના અભાવને પરિણામે નકારાત્મક પરિણામો આવે છે. તે નીચે મુજબ છે.

- અલગ અલગ એકલવાયી સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ બધે જ ફેલાય છે.
- બધે જ સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓનાં નાનાં નાનાં રાજ્યો સ્થપાય છે.
- નિશ્ચિત સરવૈયું આપવા સિવાય બીજું કોઈ ઉત્તરદાયિત્વ હોતું નથી.
- આંતરરાષ્ટ્રીય, રાષ્ટ્રીય અને પ્રાદેશિક નીતિઓ પર કોઈ અસર નહિ.
- સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓમાં ભંડોળ અને માનવશક્તિ પૂરતા પ્રમાણમાં હોવા છતાં કોઈ અસર નહિ.
- સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ વચ્ચે શંકાઓ, સંશયો અને હતાશાઓ.
- સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓમાં લોકો વૈકલ્પિક વિશ્વદૃષ્ટિ ઈચ્છે છે પણ એ મળતી નથી.
- સ્થાપિત વ્યવસ્થા અને નાણાંની સત્તાના જોરે જેઓ કામ કરાવે છે અને અંકુશ ધરાવે છે તેના દ્વારા ઊભી થયેલી અરાજક પરિસ્થિતિમાં લોકોની ચિંતા વ્યક્ત કરે અને તેને અવાજ આપે તેવું ત્રીજું બળ ઊભું કરવામાં નિષ્ફળતા.

શ્રી અશોક ચેટરજી, નેશનલ ઈન્સ્ટિટ્યુટ ઓફ ડિઝાઇન

પારદર્શકતા એટલે ખુલ્લાપણું. એનો અર્થ એ છે કે તેમાં કોઈ છૂપો એજન્ડા નથી અને તેમાં અનુભવમાંથી શીખવાની ક્ષમતા સમાયેલી છે. નિર્ણય પ્રક્રિયા અને સહિયારા કાર્યના તમામ સ્તરે એ વલણ હોવું જોઈએ જે વિશ્વાસનાં મૂલ્યો પર આધારિત છે. પારદર્શકતા સંસ્થાગત સંસ્કૃતિનો ભાગ હોવો જોઈએ કે જેમાં સંગઠનના ઉદ્દેશો સહભાગિતા દ્વારા પ્રસ્થાપિત થતા હોય અને પછી તે વ્યક્તિગત લક્ષ્યાંકોની સ્વીકૃતિ માટે સીમાચિહ્ન તરીકે સ્વીકારાય. પારદર્શકતા એ નેતૃત્વની વાત કરે છે જેમાં એટલી તાકાત છે કે તે તેનાં અનુભવને સંસાધન રૂપે ઉપયોગ કરીને બીજાને વિકસિત કરવામાં મદદરૂપ થાય છે. નિર્ણયપ્રક્રિયાને સૌથી સ્પષ્ટ અને પારદર્શક હોવાની જરૂર રહે છે. આમાંની એકેય બાબત આસાન નથી. વિશ્વાસનાં મૂલ્યો કેળવતાં વર્ષો લાગે છે અને ખુલ્લાપણા વિશે ગેરસમજ પણ ફેલાઈ શકે છે. સૌથી મોટી સમસ્યા એ છે કે ઘણી બધી સંસ્થાઓ સફળતાની કેદી બને છે અને નિષ્ફળતાનો સ્વીકાર ઘણાને માટે અસ્વસ્થ બનાવી મૂકે છે. છતાં, ભૂલ કરીએ અને સુધરીએ એ સિવાય બીજો કોઈ રસ્તો જ ક્યાં છે ? અને સમસ્યાઓ ઉકેલવાના આ અનુભવોની જો આપલે ના થાય તો એમાંથી પણ આપણે કેવી રીતે શીખી શકીએ ? પારદર્શકતા આપણને જે શીખવે છે તે છે : કેળવણીના સંસ્કાર.

આપણા વિશેના કે આપણા કામ વિશેના નકારાત્મક અભિપ્રાયો આપણામાંના ઘણા લોકો સ્વસ્થતાથી સ્વીકારતા નથી. વળી, લોકો તૂટી ન જાય પણ લોકો બેઠા થાય એ રીતે આ અભિપ્રાયોનો ઉપયોગ કેવી રીતે કરવો એ પણ આપણે જાણતા નથી. પારદર્શકતા અને વિશ્વાસ ઘટનાઓના ટેકાત્મક અને રચનાત્મક વિશ્લેષણ દ્વારા આપણને વિકસવા માટે સક્ષમ બનાવે છે. બીજાઓની સેવાઓ માટે પ્રતિબદ્ધ એવી સંસ્થાઓએ આ સંદર્ભમાં એક પડકારનો સામનો કરવાનો છે. સંસ્થાઓ જેમની સેવા કરે છે તેમના પ્રત્યે અને તેમને જેમની સહાયની જરૂર છે એમના પ્રત્યે તેમના વ્યવહારો અને હેતુઓ સ્પષ્ટ હોવા જોઈએ. જગત પ્રત્યે પારદર્શક બનવા માટે સૌ પ્રથમ તો આપણે આપણા પ્રત્યે પારદર્શક બનવું જોઈએ. એક જૂથ તરીકે અને આપણા સાથીઓ પ્રત્યે પણ. પારદર્શકતા માટે હિંમતની અને ગજાની જરૂર છે અને એમાં સમય લાગે છે. એની સાથે જ વિશ્વસનીયતા આવે છે જે અત્યંત મુશ્કેલ સમયમાં તાકાત પૂરી પાડે છે.

ઉપયોગી સંદર્ભો

૧. એકેડેમી ઓફ હ્યુમન રિસોર્સ ડેવલપમેન્ટ, પ્લોટ નં. ૩૨૪, ફેઝ-૩, કમલાપુરી કોલોની, હૈદરાબાદ-૫૦૦૦૭૩.

૨. શ્રી થોમસ બી. અને સુશ્રી જ્યોતિ વાડિકર, કમિટેડ કોમ્યુનિટીઝ ડેવલપમેન્ટ ટ્રસ્ટ, ૮, પાલી ચિમ્બાઈ મ્યુનિસિપલ સ્કૂલ, સેન્ટ જોસેફ રોડ, બાંદરા, મુંબઈ-૪૦૦૦૫૦.

૩. શ્રી શ્રીવાસ્તવ એસ. એન., દીપાલય, પ્રેસિડેન્ટ, બીજે માળે, જીએન-૧૨, શિવાજી એન્કલેવ, નવી દિલ્હી-૧૧૦૦૨૭.

૪. શ્રી નિકી સેસિલિયા કાર્દોઝો, સ્ત્રીશક્તિ સદન, ૪/૩, મયંક એપાર્ટમેન્ટ્સ, હોલી કોસ રોડ, આઈસી કોલોની, બોરીવલી(વેસ્ટ), મુંબઈ-૪૦૦૧૦૩.

૫. શ્રી અશોક ચેટરજી, નેશનલ ઈન્સ્ટિટ્યુટ ઓફ ડિઝાઇન, પાલડી, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૭.

વિચારના સર્વે વાચકોને
'ઉન્નતિ' તરફથી
દીપાવલીની શુભાકામનાઓ

શું વિકાસ માટે વિસ્થાપન અને જમીન સંપાદન અનિવાર્ય છે ?

‘સેતુ’ દ્વારા અમદાવાદમાં સૂચિત ‘પુનર્વસન અને પુનર્સ્થાપન નીતિ’ તથા સૂચિત સંપાદન સુધારા ખરડા વિશે યોજાયેલી એક બેઠકમાં વિકાસના સંદર્ભમાં જમીન સંપાદન અને વિસ્થાપનથી સ્થાનિક લોકો માટે ઊભા થનારા પ્રશ્નો અંગે વિશદ ચર્ચા થઈ હતી. તેમાં ચર્ચાયેલા મહત્વના મુદ્દાઓની એક ટૂંકી નોંધ અત્રે **શ્રી હેમન્તકુમાર શાહ** દ્વારા રજૂ કરાઈ છે.

પ્રસ્તાવના

વિકાસ માટે વિસ્થાપન અનિવાર્ય છે એવી ધારણા બંધાઈ છે. ખાસ કરીને નાના-મોટા બંધો, પરિયોજનાઓ અને ઉદ્યોગો માટે જમીનોનું સંપાદન કરવામાં આવે છે ત્યારે એવી એક માન્યતા કામ કરે છે કે વિકાસ માટે લોકોએ ભોગ તો આપવો જ પડે. પરંતુ જેમણે ભોગ આપવાનો હોય છે એમને આ વિશે ભાગ્યે જ કશું પૂછવામાં આવે છે. ભારતમાં જાહેર ક્ષેત્રનાં અને ખાનગી ક્ષેત્રનાં કારખાનાં સ્થાપવા, બંધો બાંધવા, રસ્તાઓ બનાવવા અને રેલવે લાઈનો નાખવા વગેરે માટે છેલ્લાં ૫૦ વર્ષમાં લાખો ગરીબોની જમીનો સંપાદિત કરાઈ છે. પણ તેમને ક્યાંક વળતર મળ્યું નથી અથવા ઓછું મળ્યું છે અને ઘણાં સ્થળોએ તો તે ભાગ્યે જ મળ્યું છે. વળતર ઉપરાંત પણ જમીન સંપાદન સાથે બીજા ઘણા પ્રશ્નો સંકળાયેલા છે. આથી જ લોકોનાં વિસ્થાપનોએ દેશભરમાં છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષોથી ભારે ઊંડાપોહ મચાવ્યો હતો.

હવે કેન્દ્ર સરકારે પુનર્વસવાટ અને પુનર્સ્થાપન નીતિ તૈયાર કરી છે અને સાથે સાથે જમીન સંપાદન ધારામાં સુધારા માટેનો એક ખરડો પણ તૈયાર કર્યો છે. આશ્ચર્યજનક બાબત એ છે કે નીતિ અને ખરડો બંને એકબીજાથી તદ્દન વિરુદ્ધ દિશામાં જાય છે. વર્ષોથી સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓએ વિસ્થાપિતોનો અવાજ રજૂ કરીને તેમના વતી જે માગણીઓ રજૂ કર્યા કરી છે તેને પડઘો પુનર્વસવાટ અને પુનર્સ્થાપન નીતિમાં મહદંશે પડ્યો છે, પણ જમીન સંપાદન ધારામાં જે સુધારા કરવાનો ઈરાદો સરકાર સેવે છે તે આ નીતિના ઉદ્દેશોને મારી નાખે છે. અને નીતિ એ તો નીતિ છે, કાયદો નથી. આથી પુનર્વસવાટ અને પુનર્સ્થાપન નીતિનો અમલ સરકાર માટે બંધનકર્તા બનતો નથી. ઉદારીકરણની અને વૈશ્વિકીકરણની નવી આર્થિક નીતિના સંદર્ભમાં ઉદ્યોગો માટે જમીનની માંગ મોટા પ્રમાણમાં ઊભી થઈ છે તેથી જમીન સંપાદન ધારામાં સુધારા કરાઈ રહ્યા છે એ સ્પષ્ટ છે. નીતિ અને કાયદો કેવી રીતે પરસ્પર વિરોધી છે તે જોઈએ.

પુનર્વસવાટ અને પુનર્સ્થાપન નીતિ

કેન્દ્ર સરકારના કલ્યાણ મંત્રાલય દ્વારા ૧૯૮૫માં પહેલી જ વાર પુનર્વસવાટની નીતિ ઘડવાનું કામ શરૂ થયું હતું. પરંતુ ૮ વર્ષ પછી ૧૯૯૩માં તેનો પહેલો મુસદ્દો ઘડાયો હતો. પછી તેનો બીજો મુસદ્દો ૧૯૯૪માં તૈયાર થયો હતો. આ મુસદ્દાઓ પછી દેશભરના ૧૫૦૦ જેટલાં કર્મશીલો અને સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓએ વિસ્થાપિત થયેલા હજારો લોકો સાથે મસલતો કરીને એક વૈકલ્પિક મુસદ્દો તૈયાર કર્યો હતો અને તે ઓક્ટોબર-૧૯૯૫માં કેન્દ્રના ગ્રામ વિકાસ મંત્રાલયને સુપરત કરાયો હતો. એ પછી કેન્દ્ર સરકારની સચિવોની સમિતિએ તા. ૨૮-૧૧-૧૯૯૭ના રોજ એક નીતિ વિષયક મુસદ્દો તૈયાર કર્યો છે. આ મુસદ્દો હવે સંસદમાં રજૂ થવાની તૈયારીમાં છે.

આ નીતિમાં નીચેના સિદ્ધાંતો સ્વીકારવામાં આવ્યા છે :

૧. વિસ્થાપન લઘુત્તમ થવું જોઈએ. એટલે કે લોકોને વિસ્થાપિત કરતી યોજનાઓનો અમલ છેલ્લા વિકલ્પ તરીકે જ થવો જોઈએ.
૨. જાહેર હેતુઓ માટે જ્યારે જમીન સંપાદન કરવામાં આવે છે ત્યારે જાહેર હેતુ શો હોઈ શકે તે નક્કી થવું જોઈએ. એટલે કે જાહેર હેતુ ખરેખર જાહેર હોવો જોઈએ. તે સમગ્ર જનતાને લાભદાયી હોવો જોઈએ. કોઈ એક કારખાનું ખાનગી ઉદ્યોગપતિ દ્વારા નખાય અને તેને માટે સરકાર જમીન સંપાદન કરે તો એ જાહેર હેતુ કેવી રીતે કહેવાય ? ખાનગી ઉદ્યોગનો હેતુ તો બજાર મેળવવાનો અને નફો કમાવાનો હોય છે. એ ઉદ્યોગથી સ્થાનિક જનતાનું કલ્યાણ થશે જ એમ કહી શકાય નહિ.
૩. પરિયોજનાથી જેઓ અસરગ્રસ્તો બને છે તેમની આગોતરી માહિતીપ્રદ સંમતિ ફરજિયાત બનાવવી જોઈએ. પરિયોજના શું છે તે તેમને બરાબર સમજાવવું જોઈએ.
૪. વળતર માટે બજાર મૂલ્યનું ધોરણ ખૂબ અપર્યાપ્ત છે એટલે વિસ્થાપન મૂલ્યનું ધોરણ સ્વીકારવું જોઈએ. બજાર મૂલ્યનો અર્થ એ છે કે વિસ્થાપિત થનારાં કુટુંબો જે મિલકતો ગુમાવે છે તેમનું મૂલ્ય. એમાં જમીન, ઘર વગેરેની ગણતરી થાય છે. જ્યારે વિસ્થાપન મૂલ્ય એટલે વિસ્થાપનની સાથે સંકળાયેલા તમામ સામાજિક-સાંસ્કૃતિક ખર્ચા. જ્યારે એક કુટુંબ, ગામ કે સમાજ વિસ્થાપિત થાય છે ત્યારે એકસાથે સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક સંબંધો પર અસર પડે છે, કુટુંબો અને સમાજ તૂટે છે અને આ બાબતને વળતર માટે કદી ધ્યાનમાં લેવામાં આવતી નથી. આમ, વિસ્થાપન મૂલ્ય બજાર કરતાં ઘણું વધારે હોય છે.
૫. બંધારણની કલમ-૨૧માં જીવનનો અધિકાર નાગરિકોને આપવામાં આવ્યો છે. આ અધિકારને માન આપવું જરૂરી છે. એટલે કે

જેઓ વિસ્થાપિત થાય છે તેમના જીવનની સ્થિતિ વિસ્થાપન પછી સારી થવી જોઈએ કારણ કે તેઓ રાષ્ટ્રના વિકાસ માટેની કિંમત ચૂકવે છે.

૬. કોઈ પણ પરિયોજનાનો પહેલો લાભ એ પરિયોજનાથી અસર પામનારા લોકોને મળવો જોઈએ.
૭. પુનર્વસવાટ એ ફરજિયાત છે અને એ પરિયોજનાની સમાંતર હોવું જોઈએ.
૮. જમીનના બદલામાં જમીન મળે તેની સૌને માટે ભલામણ છે અને આદિવાસીઓના કિસ્સામાં એ ફરજિયાત છે. જે સાર્વજનિક મિલકતો અને જંગલની જમીનોનું સંપાદન કરવામાં આવે તેના બદલામાં તેમના આશ્રિતોને વળતર ચૂકવાવું જોઈએ.
૯. અસરગ્રસ્તો માત્ર એ લોકો જ નથી કે જેમની પાસે જમીન છે પણ એ લોકો પણ છે કે જેમની પાસે જમીનની માલિકી નથી, અને વધુમાં એવા લોકો પણ છે કે જેઓ તેમનો ગુજારો સાર્વજનિક મિલકતો પર ચલાવે છે.

આ નીતિમાં ઉપરોક્ત સિદ્ધાંતોનો સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો છે એ ખરેખર આનંદની બાબત છે પરંતુ એવી પણ કેટલીક ખામીઓ છે કે જે દૂર થવી જોઈએ. આ ખામીઓ નીચે મુજબ છે.

૧. જમીન સંપાદન માટે 'જાહેર હેતુ'ની વ્યાખ્યા બંધાવી જોઈએ એમ આ નીતિમાં કહેવામાં આવ્યું છે પરંતુ પણ નીતિમાં એની કોઈ વ્યાખ્યા બાંધવામાં આવી નથી. વળી, નીતિમાં એમ પણ કહેવાયું નથી કે વિસ્થાપન ઓછામાં ઓછું થાય તે માટે તેની વ્યાખ્યા નિયંત્રિત રીતે બંધાવી જોઈએ.
૨. પુનર્વસવાટને મૂળભૂત અધિકાર તરીકે જાહેર કરવામાં આવ્યો નથી. જો કે, તેમાં એમ કહેવાયું છે પરંતુ કે અસરગ્રસ્તોના પુનર્વસવાટની ફરજ પરિયોજનાના સત્તાવાળાઓની છે.
૩. આ નીતિમાં સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક પ્રશ્નોને ધ્યાનમાં લેવામાં આવ્યા નથી.
૪. ભૂતકાળમાં જે વિવિધ યોજનાઓ દ્વારા લોકો વિસ્થાપિત થયા છે તેમના પુનર્વસવાટને આ નીતિ ફરજિયાત બનાવતી નથી.

જમીન સંપાદન ધારામાં સુધારા

કેન્દ્ર સરકાર ૧૮૮૪ના સંપાદન ધારામાં સુધારા કરવા માગે છે. આ માટે જે ખરડો તૈયાર કરાયો છે તે મૂળ ધારામાં સર્વગ્રાહી ફેરફારો કરવા માગે છે. આ સુધારાનો હેતુ ખરેખર તો જમીનનું સંપાદન આસાન બનાવવાનો છે. પરંતુ આનાથી લોકોના અધિકારો ઘટે છે અને કલેક્ટરની સત્તાઓમાં ભારે વધારો થાય છે. આ સુધારાથી લોકોની જમીનો અને ખાસ કરીને ખેતીની જમીનો સરકાર દ્વારા ઉઘોગો માટે મેળવવાનું વધારે સરળ બની જશે એવો ભય રહે છે.

જો કે, આ સુધારાનો એક વિધાયક મુદ્દો એ છે કે જેમને જમીન ગુમાવવી પડે છે તેમને તત્કાળ જે વળતર આપવામાં આવે છે તે ભવિષ્યમાં નક્કી થનારા આખરી વળતરના ૩૦ ટકા જેટલું હતું તે ૧૦૦ ટકા કરવાનું સુચવાયું છે. જમીન સંપાદન ધારામાં જે સુધારા સુચવાયા છે તેમાં નીચેના મુદ્દાઓ ગરીબ જમીનધારક ખેડૂતો માટે ખૂબ જ હાનિકારક જણાય છે :

૧. જમીન સંપાદન પહેલાં લોકોની સંમતિ લેવાનો કોઈ જ ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો નથી. કોણ, ક્યારે અને કઈ શરતોએ વિસ્થાપિત થશે તે કલેક્ટર જ નક્કી કરશે. આ બાબત ભારતના કોઈ પણ ભાગમાં કોઈ પણ નાગરિકને રહેવાનો અધિકાર છે એમ દર્શાવતી બંધારણની કલમ-૧૯ની ભાવનાની વિરુદ્ધ છે.
૨. વિસ્થાપન લઘુત્તમ થવું જોઈએ અથવા ન થવું જોઈએ અને

૩. પુનર્વસવાટ ફરજિયાત બનાવવામાં આવ્યો નથી. જો, જે તે રાજ્યનો કાયદો હોય તો જમીન ઉપર જેટલી રકમનું ખર્ચ થાય તેટલી રકમનું વળતર આપવાનું જ રહે છે.
૪. માત્ર વ્યક્તિગત પટ્ટા જમીન માટે જ વળતર આપવાનું રહે છે. સૂચિત રાષ્ટ્રીય પુનર્વસવાટ અને પુનર્સ્થાપન નીતિમાં સાર્વજનિક મિલકત સંસાધનો માટે વળતર આપવાની વાત કરવામાં આવી છે પણ આ કાયદામાં આ વાતને અવગણવામાં આવી છે.
૫. જમીન સંપાદન ધારાનો સુધારો કહે છે કે જમીન સંપાદન અંગેનું જાહેરનામું કલમ-૬.૧ હેઠળ એક સ્થાનિક અખબારમાં અને ઈચ્છનીયપણે સ્થાનિક ભાષાના અખબારમાં પ્રકાશિત કરાવું જોઈએ.

હાલનો કાયદો એવો છે કે બે અખબારોમાં તે પ્રકાશિત થવું જોઈએ અને એમાંનું એક ફરજિયાતપણે સ્થાનિક ભાષાનું અખબાર હોવું જોઈએ અને નોટિસ પંચાયતની કચેરીમાં લગાડવી જોઈએ. નવો સુધારો એમ કહે છે કે નોટિસ કેટલાંક મહત્વનાં સ્થળોએ લગાડવી જોઈશે. આથી એવો ભય રહે છે કે અસરગ્રસ્તોને તેમની જમીનોનું સંપાદન થવાનું હોય તે સંજોગોમાં ખબર જ ના પડે કારણ કે તેમાંના મોટા ભાગના નિરક્ષર હોય છે.

૬. પ્રથમ જાહેરનામા બાદ વાંધા અરજીઓ કરવા માટેનો સમય ૧ માસથી ઘટાડીને ૨૧ દિવસનો કરાયો છે. મોટે ભાગે લોકોને પહેલા જાહેરનામાની તો ખબર જ પડતી નથી. આમેય વાંધા અરજી માટેનો એક માસનો સમય ઘણો નાનો હતો. હવે લોકો માટે એ વધારે મુશ્કેલ બનશે.
૭. હવે જાહેર સુનાવણી યોજીને કલેક્ટરે વાંધાઓ સાંભળવાના છે. માત્ર વડી અદાલતમાં જ જમીન સંપાદન વિરુદ્ધ કેસ કરી શકાય. આજે વાંધાઓ માટે વકાલતનામાની જરૂર છે, પણ હવે તેની જરૂર રહેશે નહિ. જાહેર સુનાવણી થઈ જાય પછી કલેક્ટર કાર્યવાહી આગળ ધપાવી શકે છે. અને સરકારે ત્રણ સપ્તાહમાં તેનો આખરી નિર્ણય આપવાનો છે. ટૂંકમાં, જમીન સંપાદન અંગેની કાર્યવાહી વધારે ઝડપી બનાવાઈ છે.
૮. જમીન સંપાદન અંગે જાહેરનામું બહાર પડાય, વાંધાઓની સુનાવણી થાય, બીજું જાહેરનામું બહાર પડાય અને પછી જમીનનું સંપાદન થાય એ તમામ કાર્યવાહી છ માસમાં પૂરી કરવાની જોગવાઈ કરાઈ છે. આ સમય ખૂબ જ ટૂંકો છે. હાલ આ સમયગાળો ત્રણ વર્ષનો છે.
૯. જેમની જમીન જવાની છે એમને પહેલું જાહેરનામું બહાર પડાય તેના ૧ વર્ષના ગાળામાં વળતર જાહેર કરવાનું છે એનો અર્થ એ

થાય કે જમીન સંપાદન થાય તે પહેલાં વળતર આપવાનું ફરજિયાત નથી. વળતર માટે જેમની જમીનો જવાની હોય એમણે ત્રણ સપ્તાહમાં દાવો નોંધાવવાનો છે. એટલે કે જમીન ગુમાવનારાઓએ વળતર મેળવવા માટે પોતે હકદાર છે એમ વાજબી રીતે કરાવવું પડશે. આમ, જે જમીન લે છે એની તો કોઈ જવાબદારી જ ઊભી થતી નથી.

૧૦. આદિવાસી વિસ્તારોમાં જમીન સંપાદન પહેલાં પંચાયતો સાથે ચર્ચા-વિચારણાની જોગવાઈ કરાઈ છે. પણ તેમની સંમતિ મેળવવાનું કે તેમની ભલામણો સ્વીકારવાનું ફરજિયાત બનાવાયું નથી.
૧૧. પુનર્સ્થાપન માટેના દાવા પણ વિસ્થાપિત લોકોએ રજૂ કરવાના છે. ભાડુઆતો સહિતના તમામ લોકોને આખરી નોટિસો આપવામાં આવશે. દરેક વિસ્થાપિતે પોતાનું હિત અને રકમનો દાવો નોંધાવવાં પડશે. કલેક્ટરે પુનર્વસવાટ અને પુનર્સ્થાપનની વિગતો આપવાની રહેશે. એટલે કે પુનર્વસવાટ માટે ઘર કે ખેતીની કઈ જમીન આપવી તેની પસંદગી કરવાનો અધિકાર કલેક્ટરનો છે. આમ, પુનર્સ્થાપન ક્યાં અને કેવી રીતે થવું જોઈએ તેનો અધિકાર પણ વિસ્થાપિતોને અપાયો નથી.
૧૨. વળતર માટે બજાર મૂલ્યને આધાર ગણાયો છે, વિસ્થાપન મૂલ્યને ધ્યાનમાં લેવામાં આવ્યું નથી.
૧૩. વળતરની આખરી જાહેરાત કરાય પછી ૬૦ દિવસમાં જમીનનું હસ્તાંતરણ પૂરું થવું જોઈએ એવી જોગવાઈ કરવામાં આવી છે. આમ, વળતર અપાય કે ન અપાય પણ જમીનનું સંપાદન થઈ જાય તે જ મહત્વનું ગણાયું છે.

આ વિગતો જોતાં જણાય છે કે જમીન સંપાદન ધારાને આસાનીથી જમીનોનું સંપાદન કરવા માટેનું સાધન બનાવાઈ રહ્યો છે. જમીનો

ગરીબો પાસેથી વળતર વિના કે તદ્દન ઓછા વળતર સાથે અને ઉતાવળે તથા તેમની સંમતિ વિના ઝૂંટવાઈ ન જાય તે જોવાવું જોઈએ. આથી ઉપરોક્ત સુધારા સ્વીકાર્ય બની શકે તેમ છે જ નહિ. આ સંદર્ભમાં નીચેના મુદ્દાઓ મહત્વના છે :

૧. 'જાહેર હેતુ'ની વ્યાખ્યા બંધાવી જોઈએ. કોઈ પણ ઉદ્યોગ કે કંપની ક્ષેત્રની પરિયોજના માટે જમીનનું સંપાદન ન થવું જોઈએ. ગરીબો માટે ઘર, શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ, આરોગ્ય કેન્દ્રો અને ગરીબોના કલ્યાણની અન્ય યોજનાઓ માટે જ જમીનનું સંપાદન સરકાર કરે એ જરૂરી છે.
૨. બંધારણની કલમ-૨૧ હેઠળ વિસ્થાપિતોનો પુનર્વસવાટ એક મૂળભૂત અધિકાર જાહેર થવો જોઈએ અને જમીન સંપાદન ધારામાં સૂચિત સુધારા આ અધિકારના સંદર્ભમાં થવા જોઈએ.
૩. ખરા જાહેર હેતુ માટે જમીનના સંપાદન સિવાય બીજો કોઈ વિકલ્પ નથી એવું લોકોને લાગે અને તેઓ સંમત થાય પછી જ તેમની જમીનનું સંપાદન થવું જોઈએ.
૪. વળતર વિસ્થાપન મૂલ્ય અનુસાર અપાવું જોઈએ. વિસ્થાપન મૂલ્યમાં જમીનની બજાર કિંમત, ઘરની બજાર કિંમત, સાર્વજનિક મિલકતોની બજાર કિંમત વગેરેનો સમાવેશ થવો જોઈએ. ઉપરાંત, જે સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક વ્યવસ્થાઓનો નાશ થાય, નવી પરિયોજનામાં અસરગ્રસ્તને નોકરી મળે તે માટે તેને સાક્ષર અને સક્ષમ બનાવવા માટેની તાલીમનો ખર્ચ, ફેરફારનો સામનો કરવા માટેની માનસિક તૈયારી, વિસ્થાપનના આઘાતનું વળતર વગેરેનો પણ તેમાં સમાવેશ થવો જોઈએ.
૫. કોઈ પણ નવી પરિયોજનાનો પહેલો લાભ વિસ્થાપિતોને મળે તેવો કાનૂની સુધારો થવો જોઈએ.
૬. સ્થાનિક લોકોને નવી પરિયોજનામાં નોકરીઓ અપાય તો બહારના

લોકો આવે નહિ અને ટાઉનશિપની જરૂર ના રહે અને તેને માટે પણ જમીન સંપાદન ના થાય.

૭. અસરગ્રસ્તોમાં માત્ર જમીન માલિકોનો સમાવેશ ના થવો જોઈએ પરંતુ જેઓ જમીનની માલિકી નથી ધરાવતા પણ જમીન પર નભે છે અને જીવનનિર્વાહ માટે સાર્વજનિક મિલકતો પર આધાર રાખે છે તેમનો પણ સમાવેશ થવો જોઈએ.

ઉપસંહાર

ઉપરોક્ત મુદ્દાઓના સંદર્ભમાં તા. ૨૨-૭-૧૯૮૮ના રોજ અમદાવાદમાં 'સેતુ' દ્વારા એક બેઠકનું આયોજન કરાયું હતું. તેમાં દિલ્હીની 'ઈન્ડિયન સોશયલ ઈન્સ્ટિટ્યુટ' ના નિયામક ડૉ. વોલ્ટર ફર્નાન્ડિઝ હાજર રહ્યા હતા અને તેમણે જમીન સંપાદન ધારાના સૂચિત સુધારા અને પુનર્વસન તથા પુનર્સ્થાપન નીતિ અંગે પોતાના વિચારો રજૂ કર્યા હતા. આ બેઠકમાં ગુજરાતની સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓના પ્રતિનિધિઓ, વિદ્વાનો અને પત્રકારો ઉપસ્થિત રહ્યા હતા. અમદાવાદમાં યોજાયેલી બેઠક પહેલાં આવી જ એક બેઠક રાજસ્થાનમાં યોજાઈ હતી. અને ઓરિસ્સા તથા મહારાષ્ટ્રમાં એ બાદ બેઠકો યોજાઈ હતી. સમગ્ર દેશના અન્ય ભાગોમાં પણ આ જ પ્રકારની બેઠકો યોજાશે.

સંસદની આગામી શિયાળુ બેઠકમાં જમીન સંપાદન ધારા સુધારા ખરડો રજૂ થાય તે પહેલાં આ ખરડાના વિરોધમાં વાતાવરણ ઊભું થાય તે આવશ્યક છે. રાષ્ટ્રીય કક્ષાની એક બેઠક આગામી ઓક્ટોબરમાં દિલ્હીમાં યોજાશે. ગુજરાતમાંથી એમાં એનાર્ડ ફાઉન્ડેશન, માનવ કલ્યાણ ટ્રસ્ટ અને દિશા સંસ્થાઓના પ્રતિનિધિઓ ભાગ લેશે. ગરીબ ખેડૂતો અને આદિવાસીઓની જમીનો ઉદ્યોગો માટે સસ્તામાં પડાવી ન લેવાય તે માટેની ઝુંબેશ ઉપાડવાની તાતી આવશ્યકતા છે.

શ્રમિકો મહેનતના યોગ્ય વળતર માટે ઝઝૂમે છે

જુદાં જુદાં ક્ષેત્રોના કામદારો માટે લઘુત્તમ વેતન અંગે સ્થાનિક સ્તરે અને નીતિમાં પરિવર્તન લાવવા માટે રાષ્ટ્રીય કક્ષાએ સ્વૈચ્છિક સંગઠનો દ્વારા થઈ રહેલા પ્રયાસો અંગે અલગ અલગ સંગઠનો પાસેથી માહિતી મેળવીને શ્રી સંજય દવે, ‘ચરખા’ દ્વારા આ લેખ તૈયાર કરવામાં આવ્યો છે. નેશનલ સેન્ટર ફોર લેબરના શ્રી મહેશ ઉપાધ્યાય અને નવદીપ પ્રગતિ યુવક મંડળના શ્રી દેવીલાલ સોલંકીએ લઘુત્તમ વેતન અંગે વિસ્તૃત માહિતી પૂરી પાડી હતી.

જે મજૂરો તનતોડ મજૂરી કરે છે, શું તેમને તેમની મહેનતનું યોગ્ય વળતર મળે છે ? આ વેતનની ગણતરીનો આધાર શું છે ? મોટા ભાગના અસંગઠિત મજૂરોને તેમની મહેનતના પ્રમાણમાં ઓછું વળતર મળે છે. વળી, જ્યારે મજૂરો વળતર માગે છે ત્યારે જ તેમને વળતર મળે છે. જુદાં જુદાં ક્ષેત્રોમાં કામના પ્રકાર મુજબ દરેક વ્યક્તિને અલગ અલગ વેતન મળતું હોય છે. પરંતુ કામદારોનાં યુનિયનો યોગ્ય રીતે વિક્સ્યાં ન હોવાથી તથા કામદારોમાં ભાવ ઠરાવવાની પૂરતી ક્ષમતા ન હોવાથી વેતનનું ચોક્કસ ધોરણ નક્કી થવું જરૂરી છે. આ વાત ધ્યાનમાં રાખી ૧૯૪૮માં ભારત સરકાર દ્વારા ‘લઘુત્તમ વેતનનો કાયદો’ ઘડાયો. જુદાં જુદાં ક્ષેત્રો સાથે સંકળાયેલા કામદારોનું માલિકો દ્વારા શોષણ ન થાય તે હેતુથી આ કાયદો ઘડાયો હતો. લઘુત્તમ વેતનના આ કાયદાનું પાલન થાય તે માટે પાયાના સ્તરે ઘણો સંઘર્ષ થઈ રહ્યો છે. તેમાંથી કેટલાક પ્રયાસોની અહીં રજૂઆત કરવામાં આવી છે. આ પ્રયાસોમાં સ્થાનિક સ્તરે ‘નવદીપ પ્રગતિ યુવક મંડળ’, ‘વડોદરા કામદાર યુનિયન’ અને ‘બાંધકામ મજદૂર સંગઠન’ તથા નીતિમાં પરિવર્તન લાવવા માટે ‘નેશનલ સેન્ટર ફોર લેબર’ દ્વારા થયેલા પ્રયાસોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે :

પોશીના વિસ્તારમાં ‘નવદીપ પ્રગતિ યુવક મંડળ’ના પ્રયાસો :

સાબરકાંઠા જિલ્લાના ખેડબ્રહ્મા તાલુકાના પોશીના વિસ્તારમાં કાર્યરત સ્વૈચ્છિક સંસ્થા ‘નવદીપ પ્રગતિ યુવક મંડળ’ દ્વારા જંગલ કામદારો, ભાગિયા ખેતમજૂરો અને ટીમરૂ પાન વીણનારા કામદારોને તેમની મહેનતનું યોગ્ય વળતર અપાવવાના સરાહનીય પ્રયાસો થયા છે.

૧. જંગલ કામદારો માટેની લડત :

પોશીનાના જંગલ વિસ્તારમાં જંગલ ખાતાના પ્લોટમાં સફાઈકામ, ખોદકામ, વૃક્ષારોપણ અને નર્સરીમાં માળીકામ કરતા મજૂરોનું જંગલ ખાતાના અધિકારીઓ દ્વારા આર્થિક શોષણ થઈ રહ્યું છે. અત્યંત કંગાળ પરિસ્થિતિમાં જીવતા આ મજૂરો નાણાંબીડ વખતે કેટલીક

રકમ એડવાન્સરૂપે લે છે. ત્યાર બાદ તેઓ જ્યારે પોતાની મજૂરીનું વળતર માગે ત્યારે, એડવાન્સની રકમમાં જ પૂરેપૂરી મજૂરી ચૂકવાઈ ગઈ એવું બહાનું બતાવી અધિકારીઓ દ્વારા બાકીની રકમ ચૂકવાતી ન હતી. વળી, કેટલાક મજૂરોને તો કેટલીક વાર તેમની મહેનતના વળતરરૂપે એક રૂપિયો પણ ચૂકવવામાં આવતો ન હતો. જંગલની રેન્જ ઓફિસો દ્વારા દર વર્ષે આશરે ૨૦૦ મજૂરોને ઓછું વેતન ચૂકવાય છે તેવી ફરિયાદ ‘નવદીપ પ્રગતિ યુવક મંડળ’ને મળી હતી. ‘મંડળ’ દ્વારા એ મજૂરોનો સંપર્ક કરવામાં આવ્યો, તેમને સંગઠિત કરવામાં આવ્યા. મજૂરો પોતાની મજૂરીનું યોગ્ય વળતર મેળવવા હકદાર છે તેવું તેમને સમજાવાયું. જંગલમાં કામ કરતા મજૂરોનો સરકારે ઠેરવેલો લઘુત્તમ વેતન દર કેટલો છે તે અંગેની જાણકારી મળે તે માટે પત્રિકાઓ પ્રકાશિત કરવામાં આવી. જંગલ ખાતાના કર્મચારીઓ દ્વારા મજૂરો છેતરાય નહીં તે માટે પત્રિકાઓ દ્વારા મજૂરોને મળવાપાત્ર લઘુત્તમ વેતન, દંડની રકમ અને તેની પહોંચ વગેરે ના મળ્યું હોય તેવા કામદારોની યાદી બનાવીને વિગતવાર લેખિત રજૂઆત સાથેનો પત્ર જંગલના મુખ્ય અધિકારીઓ અને રાજ્યના વનમંત્રીને મોકલવામાં આવ્યો. પરંતુ ‘મંડળ’ના અથાગ પ્રયત્નો પછી પણ મજૂરોને હજુ પોતાનું યોગ્ય મહેનતાણું મળતું નથી. જો કે, અન્ય કિસ્સામાં ‘મંડળ’ના પ્રયાસોથી જંગલ કામદારોને ચોક્કસ ન્યાય મળ્યો છે. પોશીનાના અજાવાસ ગામના ૧૮ જંગલ કામદાર ભાઈ-બહેનોએ માઉન્ટ આબુ (રાજસ્થાન) નોર્મલ રેન્જના તાબા હેઠળ ૧૦૦ હેક્ટર જમીનના પ્લોટમાં સફાઈનું કામ કર્યું હતું. ૧૧ દિવસની તનતોડ મહેનત કર્યા પછી મજૂરોએ જ્યારે વેતનની માગણી કરી ત્યારે ફોરેસ્ટર અને બીટગાર્ડ તેમને ધમકાવીને કાઢી મૂક્યા. ગરીબ મજૂરો માઉન્ટ આબુથી ચાલતાં ચાલતાં ઘરે આવ્યા. તેઓ વેતનની આશા છોડીને ઘેર બેસી રહ્યા હતા. ‘મંડળ’ના કાર્યકરોને આ વાતની જાણ થઈ. તેથી મજૂરોને સંગઠિત કરી રેન્જ ફોરેસ્ટ અધિકારી, વન મંત્રી અને અન્ય અધિકારીઓને લેખિત રજૂઆત કરવામાં આવી. અનેક વાર રજૂઆતો કર્યા પછી છેવટે લઘુત્તમ વેતનના કાયદા મુજબ ૧૮ મજૂરોને ૯,૮૦૦ રૂ. વેતન પ્રાપ્ત થયું.

૨. ખેતમજૂરો માટેની લડત :

‘મંડળ’ દ્વારા જાગૃતિ અને સંગઠનના જુદા જુદા કાર્યક્રમો યોજવામાં આવે છે. તેના ભાગરૂપે લઘુત્તમ વેતન ધારાનો અમલ કરવાની માંગ સાથે પોશીના વિસ્તારમાં ત્યાંનાં ૩૬ ગામોના ખેતકામદારો અને જંગલ કામદારોની એક રેલી પહેલી મે, ૧૯૮૨ના રોજ યોજાઈ હતી. આવી રેલી અને અન્ય જાગૃતિ કાર્યક્રમો ‘મંડળ’ દ્વારા અવારનવાર યોજાય છે. સ્થાનિક સ્તરે રોજગારીનો વિકલ્પ ન હોવાથી જીવનનિર્વાહ

માટે નાછૂટકે સ્થળાંતર કરનારા ખેતમજૂરોનું જમીનમાલિકો દ્વારા આર્થિક રીતે શોષણ થાય છે. રોજી રળવા ઘર અને ગામ છોડીને પાલનપુર, અંબાજી, માઉન્ટ આબુ, ખેડબ્રહ્મા વગેરે સ્થળે પટેલો અને રાજપૂતોની માલિકીના 'કંપા' તરીકે જાણીતાં ખેતરોમાં તેઓ કામ કરે છે. ત્યાં તેઓ શિયાળા અને ઉનાળામાં વાવણી કરે છે. વાવણી નીંદામણ, ગોડ, પિયત, કાપણી અને ઢોરઢાંખરની સાચવણીનું કામ કર્યા પછી પાકના કુલ ઉત્પાદનનો પાંચમો ભાગ તેમને મળે તેવું ઠરાવાયું હોય છે. પરંતુ પાક તૈયાર થયા પછી કેટલાક જમીનમાલિકો ગમે તેવાં બહાનાં બતાવીને તેમને કાઢી મૂકે છે. આવા કિસ્સામાં

લઘુતમ વેતનની માગણી માટે યોજાઈ ગયેલી જંગલ અને ખેતકામદારોની રેલી

'મંડળ' દ્વારા ઈડરમાં મદદનીશ સરકારી મજૂર અધિકારી સમક્ષ રજૂઆત કરવામાં આવે છે. મજૂર અધિકારી દ્વારા શોષણખોર જમીનમાલિકને બોલાવીને જવાબ માગવામાં આવે છે. અંતે સાચી વાત સ્પષ્ટ થતાં મજૂરોને લઘુતમ વેતન પ્રાપ્ત થાય છે. 'મંડળ'ના આ પ્રયાસોમાં 'ખેત કામદાર યુનિયન'ની ભૂમિકા પણ ખૂબ મહત્વની છે. છેલ્લાં ત્રણ વર્ષમાં મંડળે 'ખેત કામદાર યુનિયન'ની મદદથી જુદાં જુદાં સાત ગામોનાં ૧૪ ખેતકામદાર કુટુંબોને ૧,૨૦,૮૮૫ રૂ.નું વળતર અપાવ્યું છે. તે એક નોંધપાત્ર સિદ્ધિ ગણી શકાય. વળી, અન્ય શોષિત ખેતકામદારોને ન્યાય અપાવવા મજૂર કચેરીમાં 'મંડળ' દ્વારા કેસો નોંધાવાયા છે.

૩. ટીમરૂ પાન વીણનારા મજૂરો માટેનો સંઘર્ષ :

ખેતમજૂરી અને વનમજૂરી સિવાય પોશીના વિસ્તારમાં જંગલમાં વસતા આદિવાસીઓને સ્થાનિક સ્તરે ગૌણ વન પેદાશ એકત્ર કરવાની રોજગારી મળે છે. મુખ્યત્વે ટીમરૂ પાન વીણનારા મજૂરો આખા વર્ષમાં માત્ર એક જ મહિનો આ રોજગારી પામે છે. પરંતુ તેમાંય તેમનું શોષણ કરવામાં આવે છે. ગુજરાતમાં ટીમરૂ પાન તોડનારી એક લાખથી વધારે બહેનો છે. ટીમરૂ પાન બીડી બનાવવામાં વપરાય છે. ટીમરૂ પાનના વિસ્તારના ઠેકા ખાનગી કોન્ટ્રાક્ટરોને આપવામાં આવે છે. 'મંડળ' છેલ્લાં બાર વર્ષથી ટીમરૂ પાન વીણનારા મજૂરોને

સંગઠિત કરી લઘુતમ વેતન અપાવવા સતત મથતું રહ્યું છે. વન પેદાશના ભાવવધારાની માગણી માટે મંડળ દ્વારા 'જંગલ હક લડત સમિતિ'ની પણ રચના થઈ છે. આ સમિતિ ટીમરૂ પાન વીણવાની ઋતુમાં (એપ્રિલથી જૂન) દર વર્ષે કેટલો ભાવ માગવો તેનું આયોજન કરે છે. તે માટે આખા વિસ્તારની ગ્રામ વિકાસ સમિતિઓની મીટિંગો યોજાય છે. પ્રચાર પત્રિકાઓ, પોસ્ટરો અને લોકસંપર્ક દ્વારા ઠેકેદારો સમક્ષ લઘુતમ વેતન મુજબ ભાવ માગવામાં આવે છે. લઘુતમ વેતન મુજબ ભાવ ન ઠરાવાય ત્યાં સુધી કામ ચાલુ નહીં કરાય તેવી જાહેરાત કરાય છે. પરિણામે ઠેકેદારોને નમતું જોખીને લઘુતમ વેતન આપવાની ફરજ પડે છે. ૧૯૮૬-૮૭માં ૫૦ પાનના ૧૦૦ પૂડાના માત્ર ૭ રૂ. ચૂકવાતા હતા 'મંડળ'ની ઝુંબેશના પરિણામે ૧૯૮૨માં ૧૧ રૂ. આપવામાં આવ્યા હતા. પરંતુ આખો દિવસ મજૂરી કર્યા પછી માત્ર ૧૧ રૂ. મળે તે પૂરતું ન હતું. તેથી 'જંગલ હક લડત સમિતિ' અને રાજસ્થાનની સ્વૈચ્છિક સંસ્થા 'આસ્થા' (ગુજરાત-રાજસ્થાનની હદનાં ગામો હોવાથી) એ સાથે મળીને મજૂરોને સંગઠિત કરી ટીમરૂ પાન તોડવાનો બહિષ્કાર કર્યો. સતત સંઘર્ષના પરિપાકરૂપે ઠેકેદાર બિપીનચંદ્ર મહેતા સાથે મીટિંગ યોજાઈ અને ભાવવધારા અંગે મસલત ચાલી, લાંબી ચર્ચાઓને અંતે ભાવ ૧૧રૂ.થી વધારીને ૩૧ રૂ. કરવાનું નક્કી થયું. આખા વિસ્તારમાં પત્રિકાઓ વહેંચીને આ ભાવવધારાની જાણ કરવામાં આવી. જો કે, જંગલ ખાતાનો લઘુતમ વેતન દર રૂ.૫૯.૭૦ છે. હજુય મજૂરોને લઘુતમ વેતન તો મળતું જ નથી, પણ ૭ રૂ.ના વેતનમાંથી ૩૧ રૂ. વેતન અપાવવા સુધીની 'મંડળ'ની લાંબી લડત કાબિલેદાદ છે. 'નવદીપ પ્રગતિ યુવક મંડળ' ગ્રામીણ સ્તરનાં સંગઠનો દ્વારા ગુજરાત અને અન્ય રાજ્યોના આદિવાસી વિસ્તારોમાં કામ કરતી સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ સાથે મળીને તમામ અસંગઠિત કામદારોને સંગઠિત કરવાના કાર્યક્રમો કરે છે. 'મંડળ'ના નિયામક શ્રી અબ્દુલકરીમ કુરેશીના મતે તમામ મજૂરોને સરકારી ધારાધોરણ મુજબ નક્કી થયેલું વેતન મળવું જ જોઈએ. ઉપરાંત, સતત વધતી મોંઘવારીને ધ્યાનમાં રાખી લઘુતમ વેતનમાં પણ વધારો કરતા રહેવું જોઈએ.

સંગઠિત ક્ષેત્રમાં વડોદરા કામદાર યુનિયનની જાગૃતિ ઝુંબેશ

વડોદરામાં જુદાં જુદાં ક્ષેત્રોમાં કાર્યરત કામદારોના પ્રશ્નો અંગે લડતું 'વડોદરા કામદાર યુનિયન' એક અનોખું સ્વૈચ્છિક સંગઠન છે. આ યુનિયનના સભ્યોમાંથી કેટલાક સભ્યો કામદારો વતી જાતે જ કોર્ટમાં કેસ લડે છે. સૌ પ્રથમ તેઓ કેસની પૂરેપૂરી વિગતો ઊંડાણપૂર્વક જાણી લે છે ત્યાર પછી જુદાં જુદાં પુસ્તકો અને કાયદાનો અભ્યાસ કરી, યુનિયનના અનુભવી કાર્યકરો સાથે ચર્ચા કરી કેસ અંગેની પોતાની સમજ વધારે છે. 'વડોદરા કામદાર યુનિયન' દ્વારા જુદી જુદી ૭૦ કંપનીઓના કામદારોના લઘુતમ વેતન માટે મજૂર કમિશનરને રજૂઆત થઈ હતી. જો કે, તેમાંથી ત્રણ ટકા જેટલા કામદારોને લઘુતમ વેતન મળી શક્યું છે. તેમ છતાંય યુનિયનની લડત અનોખી

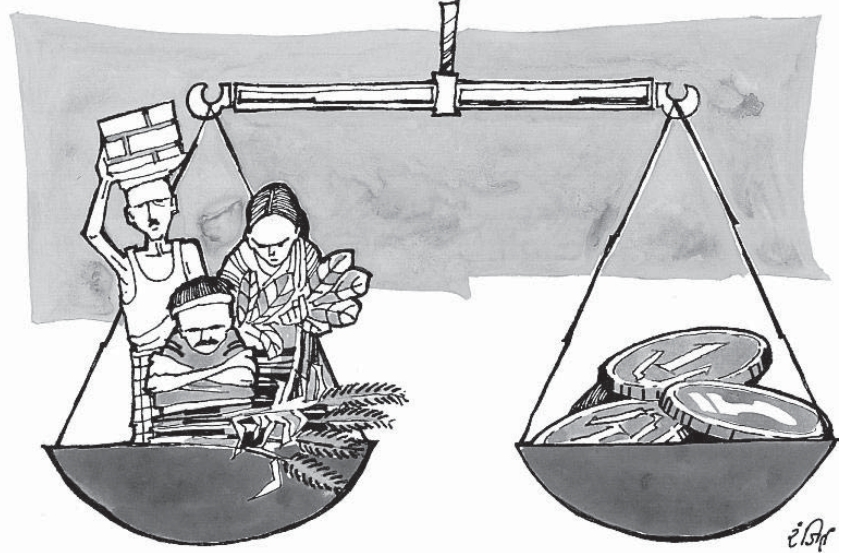
અને ખૂબ જ મહત્વની છે. યુનિયન દ્વારા જુદાં જુદાં ક્ષેત્રોના કામદારો સાથે સંપર્ક કરી તેમને લઘુત્તમ વેતનના પ્રવર્તમાન દરોથી વાકેફ રાખવામાં આવે છે. યુનિયનની જાગૃતિ ઝુંબેશથી ક્યા ક્ષેત્રમાં, કેટલું લઘુત્તમ વેતન પ્રવર્તે છે તેનાથી મોટા ભાગના કામદારો વાકેફ રહે છે. દર છ મહિને રજૂ થતા સરકારી લઘુત્તમ વેતન દરનું જાહેરનામું દરેક ઔદ્યોગિક એકમના નોટિસ બોર્ડ ઉપર નિયમિતરૂપે મુકાય તે માટે જે તે એકમના કામદારો જાતે જ નિરીક્ષણ કરે છે. જે એકમમાં લઘુત્તમ વેતન દરનું જાહેરનામું લગાવાયું ન હોય ત્યાં કામદારો માલિકોને તાત્કાલિક જાહેરનામું લગાવવાની ફરજ પાડે છે. કામદારોમાં લઘુત્તમ વેતન અંગે જાગૃતિ આણવા 'યુનિયન' દ્વારા અત્યાર સુધીમાં જુદી જુદી અઢીસોથી વધુ પત્રિકાઓ પ્રગટ કરવામાં આવી છે. કામદારોને ન્યાય અપાવવા મજૂર અદાલત અને જુદી જુદી અદાલતોમાં કેસ દાખલ કરવામાં આવ્યા છે. પરંતુ ૧૯૯૫ સુધી સુપ્રિમ કોર્ટમાં કામદારોની તરફેણમાં આવેલા ચુકાદાનો આજ સુધી અમલ થતો નથી અને કોર્ટના હુકમનું પણ પાલન કરવામાં આવતું નથી તે અત્યંત કમનસીબ બાબત છે.

જો કે, યુનિયનની કામગીરી અને જાગૃતિ ઝુંબેશના સફળ પરિણામરૂપે ૯૦ ટકા કામદારોને જાણ થઈ ગઈ છે કે, લઘુત્તમ વેતન માટે તંત્ર છે, લઘુત્તમ વેતન મેળવવાનો પોતાનો અધિકાર છે, લઘુત્તમ વેતન ન મળે તો માલિકો સામે ફરિયાદ કરી શકાય અને માલિકોને ફરજ પાડી શકાય. વળી, કામદારો કોઈ પણ યુનિયન પર નિર્ભર થવાને બદલે જાતે જ પોતાના અધિકારો માગતા થાય તે માટે કામદારોની બનેલી એરિયા કમિટીઓ રચાઈ છે. આ કમિટીનો હેતુ કામદારોમાં નેતૃત્વશક્તિ ખીલવવાનો અને તેમનામાં જાગૃતિ આણવાનો છે. લઘુત્તમ વેતન અંગે સરકારની ભૂમિકા બાબતે 'વડોદરા કામદાર યુનિયન'ના શ્રી રોહિત પ્રજાપતિ કહે છે કે, "ક્યા ઉદ્યોગમાં લઘુત્તમ વેતન અપાય છે તેનો વાસ્તવદર્શી અહેવાલ સરકારે નિયમિતરૂપે રજૂ કરવો જોઈએ. તો જ લઘુત્તમ વેતન નહીં ચૂકવતા ઔદ્યોગિક એકમોને ઉઘાડા પાડી શકાશે."

બાંધકામ મજૂર સંગઠનના અસંગઠિત ક્ષેત્રમાં પ્રયાસો
અમદાવાદ જિલ્લામાં બાંધકામ ક્ષેત્ર સાથે સંકળાયેલા આશરે એક લાખ મજૂરો છે. આ મજૂરો જુદી જુદી જગ્યાએ મુખ્ય રસ્તા ઉપર સવારે એકઠા થયેલા જોવા મળે છે. ત્યાંથી બીલ્ડરો અને કોન્ટ્રાક્ટરો તેમને કામે લઈ જાય છે. પરંતુ તનતોડ મજૂરી કર્યા પછી પણ તેમને યોગ્ય વળતર આપવામાં આવતું નથી. અનેક કિસ્સામાં મજૂરી કામ કરાવી લીધા પછી કોન્ટ્રાક્ટરો પગાર ચૂકવતા નથી. પંચમહાલ, ડાંગ અને ગુજરાતના અન્ય આદિવાસી વિસ્તારોમાંથી સ્થળાંતર

કરીને આવતા આ આદિવાસી અસંગઠિત મજૂરોને લઘુત્તમ વેતન તો મળતું જ નથી. ઉપરાંત, રહેઠાણ અને નિયમિત રોજગારી મેળવવા માટે સતત સંઘર્ષ કરતા રહેવું પડે છે. વળી, નહાવાનું પાણી તો ઠીક પણ પીવાનું પાણી પણ તેઓ માંડ મેળવી શકે છે.

આવી બેહાલ પરિસ્થિતિમાં રોજી રળતા આ બાંધકામ મજૂરો માટે છેલ્લાં પાંચ વર્ષથી અમદાવાદ સ્થિત સ્વૈચ્છિક સંસ્થા 'બાંધકામ મજૂર

કરીએ અમે જો મહેનત-મજૂરી, તો વેતન જોઈએ જીવનજરૂરી

સંગઠન' કાર્યરત છે. સ્વૈચ્છિક સંસ્થા 'દિશા'ની પ્રવૃત્તિના ભાગરૂપે ચાલતા આ સંગઠનને અત્યાર સુધીમાં જુદા જુદા ૨૮૮૪ મજૂરોની લઘુત્તમ વેતન અંગેની ૧૭૨ ફરિયાદો મળી છે. સંગઠને આ ફરિયાદોના અનુસંધાને બીલ્ડરો અને કોન્ટ્રાક્ટરો સાથે સંવાદ રચીને સમાધાન કરાવવાની કોશિશ કરી છે. તેમાં ૨૦ ટકા કેસોમાં સંગઠનને સફળતા પણ મળી છે. રૂ.૩૫,૫૨,૨૩૮ જેટલું મજૂરોને મળવાપાત્ર મહેનતાણું અપાવવા સંગઠન પ્રયાસ કરી રહ્યું છે. તેમાંથી રૂ. ૭ લાખથી વધુ રકમ અપાવવામાં સફળતા પણ મળી છે. બાંધકામ મજૂરોનું શોષણ કરવામાં ખાનગી કોન્ટ્રાક્ટરો ઉપરાંત, મ્યુનિસિપલ કોર્પોરેશન, ઔડા, સિંચાઈ વિભાગ અને અન્ય નામાંકિત કન્સ્ટ્રક્શન કંપનીઓ પણ મોખરે છે. તેનાથી સ્પષ્ટ થાય છે કે, સરકારી સંસ્થાઓને જ મજૂર કાયદાનું પાલન કરવામાં રસ નથી. 'સંગઠન' દ્વારા મજૂરોનો સંપર્ક કરી તેમને મળતો મજૂરીનો દર જાણવામાં આવે છે. લઘુત્તમ વેતનના સરકારી દરથી તેમને વાકેફ કરવામાં આવે છે. મોટે ભાગે અમાસને દિવસે મજૂરો સ્વેચ્છાએ રજા પાડે છે. તે દિવસે 'સંગઠન' દ્વારા જાગૃતિ શિબિરો યોજાય છે. આ શિબિરોમાં અલગ અલગ કામનું લઘુત્તમ વેતન, મજૂરોના અધિકારો વગેરેથી તેમને માહિતગાર કરવામાં આવે છે. શિબિરમાં મજૂરો પોતાને થતા અન્યાયનું વર્ણન કરે છે અને ન્યાય અપાવવા રજૂઆત કરે છે. 'સંગઠન' દ્વારા

મદદનીશ મજૂર કમિશનરને ફરિયાદ નોંધાવાય છે.

મજૂરોને લઘુત્તમ વેતન ના આપ્યું હોય તેવા માલિકોને દંડ કરવો જોઈએ અને દંડ સહિત લઘુત્તમ વેતન અપાવવું જોઈએ એવું ‘સંગઠન’ દૃઢપણે માને છે. તે અંગે ‘સંગઠન’ના શ્રી વિપુલ પંડ્યા કહે છે કે, “સરકાર અને માલિકો માત્ર રિકવરી(વસૂલાત) પર ભાર મૂકે છે. જ્યારે અમે માત્ર રિકવરી નહીં, પણ દંડ સહિતની રિકવરી માગીએ છીએ. કારણ કે જો દંડ થવાનો ડર હોય તો જ માલિકો મજૂરોનું શોષણ કરતાં અટકે. દંડ વગર માત્ર મજૂરી ચૂકવી દેવાની હોય તો માલિકોને તો ફાવતું જ છે” અત્યારે બિનકુશળ કામદારોનું લઘુત્તમ વેતન ૭૩.૮૦ રૂ. છે. પરંતુ મજૂરી કામ સાથે સંકળાયેલા આ કામદારોને તે પ્રાપ્ત થતું નથી. મિસ્ત્રી, કડિયા, લાદીવાળા, મશિન ઓપરેટર, સેવાળિયો, પ્લમ્બર વગેરે કુશળ કામદારોને ૧૦૦ રૂ. જેટલું વેતન મળે છે. દર છ મહિને નક્કી થતા લઘુત્તમ વેતન અંગે પત્રિકાઓ મારફતે ‘સંગઠન’ દ્વારા મજૂરોને માહિતી પહોંચાડવામાં આવે છે. સરકારે નક્કી કરેલા લઘુત્તમ વેતન મુજબ બાંધકામ મજૂરોને મહેનતાણું મળે તે માટે ‘સંગઠન’ સંઘર્ષ કરી રહ્યું છે.

સંગઠનોના પ્રયાસોને મંચ પૂરો પાડતું નેશનલ સેન્ટર ફોર લેબર (એનસીએલ)

શ્રમિકોને પોતાની મહેનતનું વળતર અપાવવા પાયાના સ્તરે નાનાં-મોટાં અનેક સંગઠનો કાર્યરત છે. આ સંગઠનો દ્વારા સ્થાનિક સ્તરે ન્યાય માટે સંઘર્ષ થઈ રહ્યો છે. પરંતુ દેશભરમાં અસંગઠિત કામદારો માટે લડત આપતાં આ સંગઠનોના પ્રયાસોમાં એકસૂત્રતા લાવવી ખૂબ જરૂરી છે. તેમના છૂટાછવાયા સંઘર્ષોનું સંયોજન થવું આવશ્યક છે. આ વાત ધ્યાનમાં રાખીને અસંગઠિત વર્ગના કામદારોના પ્રશ્નોને રાષ્ટ્રીય સ્તરે વાચા આપવા અને તેમના અધિકારોની માગણી માટે મંચ પૂરો પાડવા ૨૮ મે, ૧૯૮૫ના રોજ ‘નેશનલ સેન્ટર ફોર લેબર (એનસીએલ)’ની રચના કરવામાં આવી. તે સાડા ચાર લાખથી વધુ સભ્ય સંખ્યા ધરાવતું અસંગઠિત કામદારોનું પ્રથમ રજિસ્ટર્ડ યુનિયન છે. એન.સી.એલ. અંગે વધુ માહિતી ‘વિચાર’ના ઓક્ટોબર-ડિસેમ્બર, ૧૯૮૬ અંકમાંથી મળી શકશે.

એનસીએલ દ્વારા લઘુત્તમ વેતન માટેની લડતને વેગ આપવા લઘુત્તમ વેતન અંગેનો એક ખાસ ‘મંચ’ રચાયો છે. આ મંચ દ્વારા લઘુત્તમ વેતન અંગે કાર્યશિબિરો યોજવામાં આવે છે. આ કાર્યશિબિરોમાં સરકારી અધિકારીઓ, ઔદ્યોગિક એકમના અગ્રણીઓ અને સ્વૈચ્છિક સંસ્થાના કર્મશીલો વચ્ચે લઘુત્તમ વેતન અંગે વાટાઘાટો યોજાય છે. સામાન્ય રીતે આ કાર્યશિબિરોમાં એનસીએલ દ્વારા મુખ્યત્વે લઘુત્તમ વેતનની જરૂરિયાત અને મોંઘવારી મુજબ લઘુત્તમ વેતનનો દર નક્કી કરવા પર ભાર મૂકાય છે એનસીએલ પોતે પાયાના સ્તરે સીધું કામ નથી કરતું, પણ પાયાના સ્તરે કાર્યરત સંગઠનોનું સંયોજન કરે છે, તેને મંચ પૂરો પાડે છે.

એનસીએલ લઘુત્તમ વેતનની માંગ સાથે વર્ષમાં ઓછામાં ઓછા ૨૫૦ દિવસની રોજગારીની પણ માંગ કરે છે. તે અંગે એનસીએલ સાથે સંકળાયેલા શ્રી મહેશ ઉપાધ્યાયે ‘વિચાર’ને જણાવ્યું કે, “લઘુત્તમ વેતનના કાયદાનો અમલ થાય એટલું પૂરતું નથી. રોજગારીની તકોની વૃદ્ધિ થાય એ ખૂબ આવશ્યક છે. રોજગારી નહીં મળે તો કામદારની સોદા શક્તિ નહીં વધે અને બેરોજગારીને કારણે ગરીબીનું વિષયક ચાલ્યા કરશે.”

એનસીએલ માને છે કે, લઘુત્તમ વેતન જરૂરિયાત આધારિત હોવું જોઈએ. તેમાં રોટી, કપડાં, મકાન, શિક્ષણ અને સામાજિક સલામતીનો સમાવેશ થવો જોઈએ. ઉપરાંત, પોતાના કામમાં આવશ્યક છે એટલી ઉત્પાદકતા અને નિપુણતા જાળવી રાખવા પૂરતો પોષણયુક્ત ખોરાક મળી રહે એટલું લઘુત્તમ વેતન તો હોવું જ જોઈએ. તેથી જ તે દૈનિક ૧૨૫ રૂ. વેતન માટે ભાર મૂકે છે.

અલગ અલગ ઉદ્યોગોમાંથી કેટલાકને જ સરકાર દ્વારા શિડ્યુલમાં સમાવાયા છે. કયાને શિડ્યુલમાં સમાવવા અને કયાને ના સમાવવા તે માટેની પસંદગીનો કોઈ ચોક્કસ માપદંડ અસ્તિત્વમાં નથી. તેને લીધે યાદીમાં ન સમાવાયેલા ઉદ્યોગોને અન્યાય થાય છે. વળી, શિડ્યુલમાં હોય તેવા ઉદ્યોગોમાં પણ લઘુત્તમ વેતન કાયદાનો અમલ થતો નથી તે ખૂબ જ કમનસીબ વાત છે. તેથી એનસીએલ, ઉદ્યોગને શિડ્યુલમાં સમાવવા કે ન સમાવવા અંગે સરકારને કોઈ ચોક્કસ માપદંડ ઘડી કાઢવા માટે ભારપૂર્વક જણાવે છે.

લઘુત્તમ વેતન એટલે શું ?

લઘુત્તમ વેતન અંગેના જુદા જુદા ખ્યાલ પ્રવર્તે છે. ૧૯૪૮માં જ્યારે લઘુત્તમ વેતન કાયદો ઘડાયો ત્યારથી લઘુત્તમ વેતન અંગે નીચે મુજબ જુદું જુદું અર્થઘટન કરવામાં આવે છે :

ક. કાયદેસરનું લઘુત્તમ વેતન (ધ સ્ટેચ્યુટરી મિનિમમ વેઈજ) :

૧૯૪૮ના લઘુત્તમ વેતન કાયદા મુજબ કાનૂની લઘુત્તમ વેતનની વ્યાખ્યામાં બાળકોનું શિક્ષણ, આરોગ્યલક્ષી સવલતો વગેરે ઓછામાં ઓછી જરૂરિયાતો કામદારો પૂરી કરી શકે તેવા વેતનનો સમાવેશ થાય છે.

ખ. મૂળભૂત લઘુત્તમ વેતન (બેઝિક) :

સામાન્ય રીતે મૂળભૂત લઘુત્તમ વેતન શબ્દ કોર્ટની કાર્યવાહીમાં વપરાય છે. ૧૯૫૮માં કાઉન એલ્યુમિનિયમ વર્ક્સની વિરુદ્ધ તેમના કામદારોના કેસમાં સુપ્રિમ કોર્ટે આપેલા ચુકાદામાં મૂળભૂત લઘુત્તમ વેતન શબ્દ વાપરવામાં આવ્યો હતો. તે ચુકાદામાં જણાવાયું હતું કે, “જો કોઈ પણ ઔદ્યોગિક એકમ પોતાના કર્મચારીને મૂળભૂત લઘુત્તમ વેતન પણ ન ચૂકવી શકે તેવું એકમ ચાલુ રાખવાનો એકમના માલિકને કોઈ અધિકાર નથી.”

મૂળભૂત લઘુતમ વેતનમાં કામદારની અને તેના કુટુંબની મૂળભૂત જરૂરિયાતો સંતોષાય એટલા વેતનનો સમાવેશ થાય છે. તેમાં કામદારની અને તેના કુટુંબની સામાન્ય કે વાજબી જરૂરિયાતો સંતોષાય એટલા વેતનનો ઉલ્લેખ છે. જ્યાં વ્યાપક બેરોજગારી છે અને કામદારો ખૂબ જ નજીવું વેતન ચૂકવવાથી મળી રહે છે તેવા ભારત જેવા દેશમાં મૂળભૂત લઘુતમ વેતન કામદારોને રક્ષણ પૂરું પાડે છે.

ગ. લઘુતમ વેતન, વાજબી વેતન અને જીવનજરૂરી વેતન :

વાજબી વેતન અંગે રચાયેલી સમિતિ દ્વારા લઘુતમ વેતન અને વાજબી વેતન શબ્દો અસ્તિત્વમાં આવ્યા હતા. આ સમિતિએ લઘુતમ વેતન અને વાજબી વેતનની સામે જીવનજરૂરી વેતનનો તફાવત સ્પષ્ટ કર્યો હતો.

સમિતિના જણાવ્યા મુજબ કામદારોના જીવનની મૂળભૂત જરૂરિયાતો સંતોષાય અને તેમની કામ કરવાની ક્ષમતા જળવાઈ રહે તેવું લઘુતમ વેતન હોવું જોઈએ. તેથી તેમાં શિક્ષણ, આરોગ્ય સવલતો વગેરેનો પણ સમાવેશ થવો જોઈએ. તેમાં એક એવું ચોક્કસ વેતન નક્કી કરવું જોઈએ કે કોઈ પણ સંજોગોમાં તે વેતનથી ઓછું વેતન ચૂકવાય નહીં. વળી, તેમાં ઔદ્યોગિક એકમની વેતન ચૂકવવાની ક્ષમતાને ધ્યાનમાં લેવાની જરૂર નથી.

સમિતિના જણાવ્યા મુજબ ‘જીવનજરૂરી વેતન’ એટલે સૌથી ઉચ્ચ સ્તરનું વેતન. પુરુષ કામદાર પોતાની અને પોતાના કુટુંબની ખોરાક, કપડાં અને રહેઠાણની જરૂરિયાતો પૂરી કરી શકે તેવા વેતનનો ‘જીવનજરૂરી’ વેતનની વ્યાખ્યામાં ઉલ્લેખ છે. બાળકોનું શિક્ષણ, માંદગીમાં સારવાર, આવશ્યક આરોગ્ય સવલતો તથા વૃદ્ધાવસ્થા અને આકસ્મિક સંજોગો સામે વળતર માટે વીમાનો પણ તેમાં સમાવેશ થાય છે.

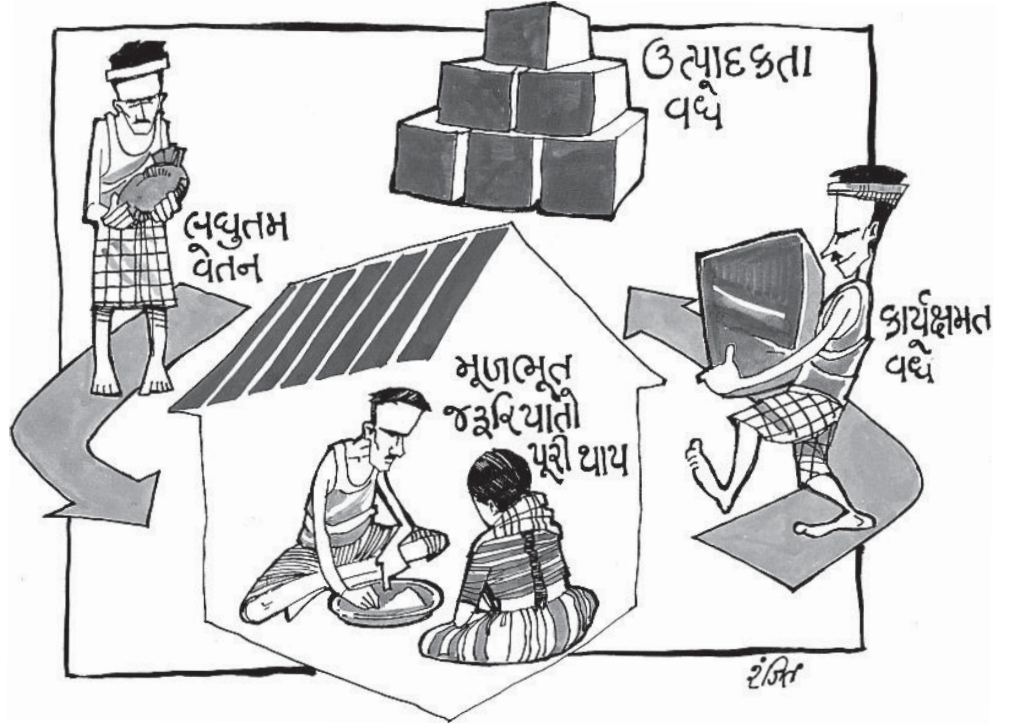
ઘ. જરૂરિયાત આધારિત લઘુતમ વેતન :

૧૯૫૭માં યોજાયેલી ૧૫મી ભારતીય મજૂર પરિષદ (ઈન્ડિયન લેબર કોન્ફરન્સ)માં જરૂરિયાત આધારિત લઘુતમ વેતનનો ખ્યાલ રજૂ થયો હતો. આ ખ્યાલ મુજબ લઘુતમ વેતન જરૂરિયાત આધારિત અને ઓછામાં ઓછી માનવ જરૂરિયાતો સંતોષે એટલું હોવું જોઈએ. વેતનનો દર નક્કી કરતા તમામ અધિકારીઓ અને પક્ષકારોને માર્ગદર્શક બને તેવા નીચે મુજબના પાંચ મુદ્દાઓ પરિષદમાં રજૂ થયા હતા :

૧. વેતન દર નક્કી કરતી વખતે એક કમાનાર વ્યક્તિદીઠ બે પુખ્ત વયની વ્યક્તિ અને બે બાળકોના એક કુટુંબને ધ્યાનમાં લેવાં જોઈએ.
૨. દરેક પુખ્ત વયની વ્યક્તિને દૈનિક સરેરાશ ૨૭૦૦ કેલરી મળી રહે એટલો ખોરાક પ્રાપ્ત થવો જોઈએ.
૩. વાર્ષિક ૧૮ વાર કાપડની જરૂરિયાત પૂરી થવી જોઈએ.
૪. આવાસનો ઓછામાં ઓછો ખર્ચ ગણવો જોઈએ.
૫. બળતણ, વીજળી અને અન્ય પરચૂરણ ખર્ચ ગણવાં.

ઉપરોક્ત મુદ્દાઓનો સુપ્રિમ કોર્ટના એક ચુકાદામાં પણ ફરીથી ઉલ્લેખ થયો હતો. રેપ્ટાકોસ બ્રેટ વિરુદ્ધ મેનેજમેન્ટના આ કેસમાં બાળકોનું શિક્ષણ, તબીબી જરૂરિયાતો, વૃદ્ધાવસ્થા અને લગ્ન માટે બચત કરવાનાં નાણાં મળી રહે એટલા વેતનનો સમાવેશ થતો હતો.

વાજબી અને જીવનજરૂરી વેતન બાબતે વાજબી વેતન અંગે રચાયેલી સમિતિ દ્વારા જણાવાયું હતું કે, “વાજબી વેતન એટલે લઘુતમ વેતન

કરતા વધુ અને જીવનજરૂરી વેતન કરતાં ઓછું હોય તેવું વેતન”. આમ, વાજબી વેતન એ લઘુતમ વેતનની સાથે સાથે ઔદ્યોગિક એકમની વેતન ચૂકવવાની ક્ષમતા પર આધારિત હોઈ શકે.

લઘુતમ વેતન શા માટે હોવું જોઈએ ?

લઘુતમ વેતન નીચે દર્શાવેલાં કારણોથી હોવું જોઈએ :

૧. ગરીબી દૂર કરવા માટે :

અસંગઠિત, અસમર્થ, વંચિત, પીડિત અને સૌથી વધારે ગરીબ હોય તેવા કામદારો માટે લઘુત્તમ વેતન હોવું ખૂબ જ જરૂરી છે. ખાસ કરીને ગરીબીનો ભોગ બનેલાં બાળકો અને મહિલાઓ માટે લઘુત્તમ વેતનનો અમલ થવો જરૂરી છે.

૨. કાર્યક્ષમતા અને ઉત્પાદન વધારવા માટે :

દરેક કામદારને યોગ્ય રીતે કાર્યક્ષમ રહેવા માટે પૂરતો ખોરાક અને અન્ય જરૂરી સવલતો મળવા જોઈએ. જો કામદાર બીમાર પડે તો તેની કાર્યક્ષમતા ઘટશે અને ઔદ્યોગિક એકમોના ઉત્પાદન પર પણ તેની અસર થશે. ઉપરાંત, વૈશ્વિકીકરણના આ યુગમાં કામદારોએ શિક્ષણ મેળવવું પડશે. આ સંજોગોમાં લઘુત્તમ વેતન મળે તો જ કામદારો પોતાની કાર્યક્ષમતા ટકાવી શકે.

૩. નવી પેઢીના ભવિષ્ય માટે :

સમાજની દરેક વ્યક્તિ જીવન ટકાવી શકે અને તેમનું બાળક પણ વધારે ઉપયોગી નાગરિક બને તે જોવાની સમાજની ફરજ છે. પરંતુ જો કામદારને પૂરતું વેતન આપવામાં ન આવતું હોય તો તેનાં બાળકો શારીરિક અને માનસિક રીતે નબળાં રહી જાય છે. અપૂરતા પોષણને કારણે મહિલા કામદારોનાં બાળકો ખૂબ જ ઓછાં વજનનાં હોય છે. આપણા દેશમાં પાંચ વર્ષથી ઓછી ઉંમરનાં ૬૩ ટકા બાળકો કુપોષણથી પીડાય છે. દેશનાં ૬૦ લાખ બાળકો ગરીબી રેખા નીચે જીવે છે, જ્યારે ૨.૭ લાખ બાળકો પોતાનો બીજો જન્મદિવસ જોવા જીવિત રહી શકતાં નથી. તેથી જ લઘુત્તમ વેતન મળવું એ તંદુરસ્ત નવી પેઢી માટે અત્યંત આવશ્યક છે.

૪. બાળમજૂરી નાબૂદી માટે :

મા-બાપ કુટુંબને પૂરતું થાય તેટલું કમાઈ શકતા નથી તેથી તેમના બાળકોને શાળાએ જવાને બદલે કામે જવાની ફરજ પડે છે. લઘુત્તમ વેતન ચૂકવાય તો પુખ્ત વયની વ્યક્તિને પૂરતી રોજગારી મળે અને બાળમજૂરી નાબૂદ થઈ શકે.

શા માટે લઘુત્તમ વેતન ચૂકવવામાં આવતું નથી ?

લઘુત્તમ વેતન કાયદો હોવા છતાં નીચેનાં કારણોસર મોટા ભાગના કામદારોને લઘુત્તમ વેતન ચૂકવાતું નથી અને તેથી તેઓ ગરીબી રેખા નીચે જીવે છે :

૧. કામદારોની અશક્તિ અને લાચારી :

દેશના મોટા ભાગમાં લઘુત્તમ વેતનનો અમલ થતો નથી. ખેતમજૂરોને પાકની ઋતુ સિવાય આખા વર્ષ દરમિયાન લઘુત્તમ વેતનના અડધાથી ત્રીજા ભાગ જેટલું વેતન જ પ્રાપ્ત થાય છે. ઘરખાતાના કામદારોને અડધા ભાગ જેટલું લઘુત્તમ વેતન પણ મળતું નથી. કામદારો પોતાના અધિકારો માગવા બાબતે ખૂબ જ નબળા અને કચડાયેલા છે અને

સરકાર પણ તેમને મદદ કરવા માટે કોઈક વ્યવસ્થા ગોઠવતી નથી. પરિણામે, સરકારી યોજનાઓમાં પણ કામદારોને લઘુત્તમ વેતનથી ઓછું વેતન ચૂકવાતું અવારનવાર જોવા મળે છે.

૨. મોટા પ્રમાણમાં બેરોજગારી :

મોટા પ્રમાણમાં બેરોજગારી અને તેને કારણે મજૂરો આસાનીથી ઉપલબ્ધ હોવાથી જુદાં જુદાં ક્ષેત્રોમાં ઓછું વેતન ચૂકવાય છે. ઉદાહરણ તરીકે, ગ્રામીણ વિસ્તારમાં વરસાદની ઋતુમાં થોડાક દિવસની જ રોજગારી મળી શકે છે. પરિણામે, ગ્રામીણ ખેતમજૂરોને રોજગારી માટે સ્થળાંતર કરવું પડે છે. આમ, મોટા પ્રમાણમાં સ્થળાંતર થઈને જ્યાં મજૂરો આવતા હોય ત્યાં વેતનનો દર ખૂબ જ ઓછો ચૂકવવામાં આવે છે.

૩. લઘુત્તમ વેતન કાયદાની છટકાબારી :

લઘુત્તમ વેતન કાયદાની કલમ-૨૬ મુજબ સરકાર કોઈ ઔદ્યોગિક એકમને લઘુત્તમ વેતન ચૂકવવામાંથી મુક્ત કરી શકે તેવી જોગવાઈ છે. ખાસ કરીને સરકારનાં પોતાનાં કામોમાં જ આ કલમનો ભરપૂર દુરુપયોગ થાય છે. વળી, જીવવા માટે જરૂરી ઓછામાં ઓછી જરૂરિયાત જેટલું વેતન પણ ચૂકવાતું નથી.

૪. લઘુત્તમ વેતન સર્વવ્યાપી નથી :

કાયદા મુજબ વ્યવસાયોની યાદી(શિડ્યુલ)માં સાંકળવામાં આવેલા હોય તેવા અને વેતનનો દર નક્કી થયેલાં ક્ષેત્રો માટે જ લઘુત્તમ વેતનનો કાયદો લાગુ પડે છે. ઘણા વ્યવસાયોનો આ યાદી(શિડ્યુલ)માં સમાવેશ થયો નથી.

૫. પીસ રેટનો ઓછો અને જૂનો-પુરાણો ભાવ :

સામાન્ય રીતે લઘુત્તમ વેતન માસિક કે દૈનિક દરે ચૂકવવાનું હોય છે, તેમ છતાં ખરેખર નંગદીઠ ભાવ(પીસ રેટ) પર લઘુત્તમ વેતન ચૂકવાય છે. પીસ રેટ ખૂબ જ ઓછો હોવાથી આખો દિવસ કામ કરવા છતાં કામદારો લઘુત્તમ વેતન જેટલું પણ કમાઈ શકતા નથી. વળી, લઘુત્તમ વેતન 'ગ્રાહક ભાવાંક'(કન્ઝ્યુમર પ્રાઈસ ઈન્ડેક્સ) સાથે પણ સંકળાયેલું નથી અને પથી ૧૦ વર્ષ સુધી સુધારવામાં આવતું નથી.

ઉપયોગી સરનામાં :

૧. રેનાનાબહેન, મનાલીબહેન, 'સેવા' રિસેપ્શન સેન્ટર, વિક્ટોરિયા ગાર્ડન સામે, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૧. ફોન : (૦૭૯) ૫૫૦૬૪૪૪, ૫૫૦૬૪૭૭.

૨. મહેશ ઉપાધ્યાય, નેશનલ સેન્ટર ફોર લેબર, ૧૨-બી, શાંતિ નિકેતન સોસાયટી, ગુજરાત કૉલેજ પાસે, અમદાવાદ. ફોન : (૦૭૯)૪૦૨૧૨૫.

સાંપ્રત પ્રવાહ

ગુજરાતમાં હજુયે માથે મેલું ઉપાડવાની કુપ્રથા હયાત છે

ડિસેમ્બર, ૧૯૯૭માં માથે મેલું ઉપાડવાની આ કુપ્રથા બંધ કરવા માટે ગુજરાત હાઈકોર્ટે આદેશ આપ્યો એ પછી થોડા સમય માટે આ કુપ્રથા બંધ કરવા થોડાક પ્રયાસો થયા. પરંતુ આજે માથે મેલું ઉપાડવાની આ પ્રથા ફરીથી શરૂ થઈ ગઈ છે. અમદાવાદ જિલ્લાના ધંધુકા અને લીંબડી તાલુકાના તથા સુરેન્દ્રનગર જિલ્લાના વઢવાણ તાલુકાના ગામોમાં આ પ્રથા ફરીથી શરૂ થઈ છે. હાઈકોર્ટના આદેશ પછી ડબ્બા જાજરૂ તો બંધ થઈ ગયાં છે, પણ વાડાજાજરૂ હજુય ચાલે છે. લીંબડી તાલુકો વઢવાણ તાલુકાના રામપરા અને ધંધુકા તાલુકાના મીણાપુર ગામમાં વંડાજાજરૂ હોવાથી સફાઈ કામદારોને તે સાફ કરવાની ફરજ પડે છે.

અમદાવાદના ધંધુકા તાલુકામાં આવેલા રાણપુરની ગ્રામ પંચાયત તો ધરાર એવું દર્શાવે છે કે ગામમાં માથે મેલું ઉપાડવાની પ્રથા છે જ નહીં. પરંતુ હાઈકોર્ટનો આદેશ હોવા છતાં ફલશ વગરનાં શૌચાલયો બનાવી દેવાથી શૌચાલયો ભરાઈ ગયાં છે. શૌચાલયો અને તેની આજુબાજુનો વિસ્તાર ગંદકીથી ખદબદે છે. પરિણામે લોકો ખુલ્લી ગટરમાં બેસે છે અને તેને લીધે ગ્રામ પંચાયતના સફાઈ કામદારોને ફરીથી માથે મેલું ઉપાડવાની ફરજ પડી છે. વળી, દલિતો માટે દલિતોના વાસથી નજીક શૌચાલયો ન હોવાથી દલિત મહિલાઓને પણ નદી કિનારે ખુલ્લામાં કુદરતી હાજતે જવાની ફરજ પડે છે. ગામના તલાટી કહે છે કે, 'મેલું ભરેલો ડબ્બો માથે મૂકવો પડે તેને જ માથે મેલું ઉપાડવાની પ્રથા કહેવાય' પરંતુ કોર્ટના એક ચુકાદા મુજબ સ્પષ્ટ થયું છે કે કોઈ પણ પ્રકારના યંત્ર વગર હાથથી મેલું ઉપાડવું પડે તેવી પ્રથાને માથે મેલું ઉપાડવાની કુપ્રથા જ ગણાય. અમદાવાદ સ્થિત સ્વૈચ્છિક સંસ્થા 'નવસર્જન' દ્વારા તાજેતરમાં ઘરેઘરે ફરીને કરાયેલા સર્વેક્ષણ અનુસાર સુરેન્દ્રનગર, ખેડા અને અમદાવાદ એ ત્રણ જિલ્લામાં મળીને કુલ ૫૫૦૦ સફાઈ કામદારોને માથે મેલું ઉપાડવાની કુપ્રથાને પનારે પડવું પડે છે. તેમાંય અમદાવાદ અને ખેડા જિલ્લામાં તો હજુ આંશિક જ સર્વે થયો છે.

માથે મેલું ઉપાડવાની કુપ્રથા સાથે રાણપુરમાં સફાઈ કામદારોનું આર્થિક અને સામાજિક રીતે પણ શોષણ થઈ રહ્યું છે. વહેલી સવારથી સાંજ સુધી ગંદકીનો નિકાલ કરવાનું કામ કરતા સફાઈ કામદારોને આઠ કલાકના દૈનિક ૩૨ રૂપિયા વેતન મળે છે. જ્યારે લઘુત્તમ વેતનના કાયદા મુજબ સફાઈ કામદારોનું લઘુત્તમ વેતન રૂ. ૫૮.૫૦ છે. સફાઈ કામમાં જોડાયેલા કામદારોમાંથી ૯૦ ટકા મહિલા

કામદારો છે. એક સરખું કામ કરવા છતાં આ મહિલા કામદારોને પહેલાં દૈનિક ૨૧ રૂપિયા જ મળતા હતા અને પુરુષોને ૩૨ રૂપિયા મળતા હતા. 'નવસર્જન'ના પ્રયત્નોથી અત્યારે મહિલાઓને ૩૨ રૂ. મળતાં હોવા છતાં લઘુત્તમ વેતન તો કોઈ પણ કામદારને મળતું નથી. સફાઈ કામદારોએ અમદાવાદમાં કલેક્ટરને રૂબરૂ મળીને પોતાના પ્રશ્નોની રજૂઆત કરી હતી. કલેક્ટરે પંચાયતની જવાબદારી હોવાનું જણાવ્યું હતું. હવે પંચાયત પોતાની જવાબદારી સ્વીકારતી નથી. પરિણામે સફાઈ કામદારો 'ચલકચલાણી પેલે ઘેર ઘાણી' કહેવતની જેમ કલેક્ટર કચેરી અને પંચાયત વચ્ચે ગોથાં ખાયા કરે છે. રાણપુર ગ્રામ પંચાયતની આડોડાઈની હદ તો એ છે કે સફાઈ કામદારોની જગ્યા ખાલી પડી હોવા છતાં નવી ભરતી કરવામાં આવતી નથી. જ્યારે બિનદલિતોની જગ્યાઓ ઠાઠમાઠથી ભરવામાં આવે છે. જ્યારે કામચલાઉ કર્મચારી ત્રણ વર્ષ સુધી કામ ઉપર ચાલુ રહે ત્યારે કાયમી જગ્યામાં તેને સમાવી લેવા જોઈએ એવો રાજ્ય સરકારનો નાણાં વિભાગનો પરિપત્ર હોવા છતાં એક પણ સફાઈ કામદારને કાયમી કરવામાં આવ્યો નથી. પરિણામે પંદર-વીસ વર્ષથી સફાઈ કામ કરતા કામદારો કામચલાઉ ધોરણે જ પોતાની ફરજ બજાવી રહ્યા છે.

'નવસર્જન' દ્વારા આ સફાઈ કામદારો માટે થયેલાં કાર્યો :

સ્વૈચ્છિક સંસ્થા 'નવસર્જન' દ્વારા સમગ્ર ગુજરાતમાં સફાઈ કામદારોનું સર્વેક્ષણ થઈ રહ્યું છે, કારણ કે ગુજરાતમાં દલિતો અને સફાઈ કામદારોની સ્થિતિ અંગે ઘરે ઘરે ફરીને કરેલા સર્વેક્ષણ પરથી જ આધારભૂત માહિતી મળે. માથે મેલું ઉપાડવાની પ્રથામાંથી આ સફાઈ કામદારોને બહાર લાવવા તેમને રોજગારીનો વિકલ્પ આપવો પડશે તે વાત ધ્યાનમાં રાખીને 'નવસર્જન' દ્વારા રોજગારી ઊભી કરવાના પ્રયત્નો થઈ રહ્યા છે. ઉપરાંત કેટલાક સફાઈ કામદારો અત્યંત જોખમી કામ સાથે સંકળાયેલા હોવાથી તેમને વીમા સુરક્ષા પૂરી પાડવાનો પ્રયાસ સંસ્થા દ્વારા થઈ રહ્યો છે. 'નવસર્જન'ના સંપર્ક અને સતત પ્રયત્નોને પરિણામે સફાઈ કામદારોમાં ચોક્કસ જાગૃતિ આવી છે અને તેઓ પોતાના અધિકારો માટે અવાજ ઉઠાવતા થયા છે. રાણપુર ગામના સફાઈ કામદારોએ અન્યાય સામે હવે જંગ છેડ્યો છે. ૨૭ ઓગસ્ટથી સફાઈ કામદારોએ કામે જવાનું છોડી દીધું છે અને ગ્રામ પંચાયત સમક્ષ પોતાની માગણીઓ ભારપૂર્વક રજૂ કરી છે. ખાલી પડેલી ચોવીસ જગ્યાઓ સરકારી નીતિ નિયમ મુજબ ભરવી; તમામ સફાઈ કામદારોને સરકારી નીતિનિયમ મુજબ પેન્શન, બોનસ, લોન, કપડાં, હક્ક રજા, માંદગી રજા વગેરે આપવા; ફરજ

ઉપર હાજર હોય ત્યારે આકસ્મિક સંજોગોમાં મૃત્યુ પામેલા કામદારના દીકરા, દીકરી કે વહુને નોકરીએ રાખવા; ફરજ દરમ્યાન અકસ્માત કે ઈજા થાય ત્યારે દવા-સારવારના ખર્ચની રકમ આપવી અને માંદગીની રજા પૂરવી; દરેક કામદારની કામગીરી તપાસી, તેનું નિશ્ચિત ક્ષેત્રફળ કાઢી મુજબ કામગીરી સોંપવી, તેથી વધુ સારી રીતે ફરજ બજાવી શકાય અને સ્વચ્છતા જાળવી શકાય; કામદારોને છૂટા કરી મૂકે તે દરમ્યાનનો પગાર ચૂકવવો વગેરે માગણીઓ 'સફાઈ કામદાર મંડળ' દ્વારા ગ્રામ પંચાયત સમક્ષ રજૂ થઈ છે. વધુ માહિતી માટે : 'નવસર્જન', માર્ટિન મેકવાન ૧, રુચિત એપાર્ટમેન્ટ, સૂરજ પાર્ટી પ્લોટની સામે, જૈન દેરાસર પાસે, વાસણા, પાલડી, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૭.

જાહેર સુનાવણી અને બાળમજૂર સંમેલન

૩૧મી ૫ સપ્ટેમ્બર, ૧૯૮૮ દરમ્યાન અમદાવાદમાં સમર્પણ વિદ્યાપીઠ ખાતે 'બાળમજૂરી વિરોધી ઝુંબેશ' (કેમ્પેઈન અગેઈનસ્ટ ચાઈલ્ડ લેબર - સીએસીએલ)ના નેજા હેઠળ ગુજરાત રાજ્યના બાળમજૂરોનું પ્રથમ સંમેલન અને જાહેર સુનાવણી કાર્યક્રમ યોજાઈ ગયાં. જાહેર જનતા સમક્ષ બાળમજૂરીના દૂષણની રજૂઆત કરવાના હેતુથી યોજાઈ ગયેલા આ કાર્યક્રમમાં બાળમજૂરીના પ્રશ્ને કાર્યરત ગુજરાતની જુદી જુદી ૧૭ સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ સાથે સંકળાયેલા ૩૬૦ બાળમજૂરોએ ભાગ લીધો હતો. બાળઅધિકારો માટે સક્રિય સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓના સહિયારા પ્રયાસરૂપે યોજાયેલા 'જાહેર સુનાવણી અને બાળમજૂર સંમેલન' અંતર્ગત ત્રણ દિવસના કાર્યક્રમનું ઉદ્ઘાટન રાજ્યના શિક્ષણ મંત્રી આનંદીબહેનના હસ્તે થયું હતું. ચોથી સપ્ટેમ્બરે જાહેર સુનાવણીના કાર્યક્રમમાં જુદા જુદા ક્ષેત્રના અગ્રણી મહાનુભાવોએ ન્યાયપંચ (જ્યુરી) તરીકે સેવા આપી હતી. આ જ્યુરી પેનલમાં સુનાવણી દરમ્યાન જુદાં જુદાં ૧૭ ક્ષેત્રોમાં કામ કરતા બાળમજૂરોએ પોતાની જુબાની રજૂ કરી. આ જુબાનીમાં તેમણે મજૂરીમાં જોડાવાની મજબૂરીઓ, પારિવારિક અને સામાજિક દબાણો, આર્થિક વળતર, કામમાં રહેલાં જોખમો, તેમ જ બાળપણ ગુમાવવાના અહેસાસની અસરકારક રજૂઆત કરી હતી. જુદા જુદા ઉદ્યોગો અને સેવાનાં ક્ષેત્રોમાં જ્યાં બાળમજૂરો કામ કરે છે: તે પૈકી રેલવે સ્ટેશનો પર પાણીની બોટલો વેચતા, રેલવેના ડબ્બામાં કચરો સાફ કરતા, ચાની કીટલી ફેરવતા, લાકડાની મૂર્તિ બનાવતા, ઈંટના ભઠ્ઠામાં કામ કરતા, ખેતરોમાં મજૂરી કરતા, હીરા ઉદ્યોગમાં હીરા ઘસતા, પ્લાસ્ટિકના દોરડા વણતા, ફૂલ વેચતા, બાંધકામ ક્ષેત્રના જોખમકારક કામોમાં જોતરાયેલા ઉપરાંત ચોકલેટનાં કારખાનામાં, મીઠાના ઉદ્યોગમાં અને કપ રકાબી બનાવવાના ઉદ્યોગમાં કામ કરતા અને કચરો વીણવામાં, બૂટ પોલિશ કરવામાં, બીડી-અગરબત્તી વાળવામાં અને ઘરકામ કરવામાં સામેલ બાળમજૂરો સંકળાયેલા છે. આ તમામ ક્ષેત્રોમાં રોકાયેલા બાળમજૂરોએ જ્યુરી પેનલ સમક્ષ પોતાની કાલીઘેલી ભાષામાં પોતાની મજબૂરી અને વ્યથાઓને વાચા આપી હતી. જુદાં જુદાં સ્વૈચ્છિક સંગઠનોના કાર્યકરોએ

કેટલીક પૂરક આંકડાકીય માહિતી રજૂ કરી હતી. જાહેર સુનાવણી કાર્યક્રમમાં જુદાં જુદાં ક્ષેત્રો વતી કેટલાંક બાળકો દ્વારા પોતાના પ્રશ્નોની રજૂઆત થઈ હતી, તેની સાથે સાથે સમર્પણ વિદ્યાપીઠની ખુલ્લી જગ્યામાં અન્ય બાળકો દ્વારા નાટક, ચિત્ર, રમતો, ગીતો વગેરેની વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ થતી હતી.

ત્રણ દિવસના આ કાર્યક્રમમાં રોજ સાંજે બાળકો દ્વારા સાંસ્કૃતિક કાર્યક્રમ યોજાતો હતો. અભણ, પછાત અને ગરીબ કુટુંબોનાં ગણાતાં આ બાળકોએ ખૂબ જ શિસ્તપૂર્વક એકમેક સાથે રહી મજા માણી હતી. જાહેર સુનાવણી કાર્યક્રમમાં બાળકોની રજૂઆત પછી જ્યુરી પેનલ દ્વારા નીચે મુજબનાં કેટલાંક તારણો રજૂ થયાં હતાં:

૧. સમગ્ર દેશમાંથી બાળમજૂરી નાબૂદ કરવાની કાનૂની, બંધારણીય અને નૈતિક જવાબદારી રાજ્ય સરકારોએ સ્વીકારેલી છે. તેનો ગુજરાતમાં છડેચોક ભંગ થઈ રહ્યો છે.
૨. ૧૪ વર્ષથી નીચેના બાળકને કોઈ પણ પ્રકારની રોજગારી કે કામમાં રાખવું એ બાળકના જીવન જીવવાના અને વિકાસના અધિકારને બાધક છે.
૩. રાજ્યની ઈચ્છાશક્તિ, તંત્રની પ્રતિબદ્ધતા અને સમાજનો ટેકો હોય તો સુયોગ્ય અભિગમ દ્વારા બાળમજૂરી નાબૂદ થઈ શકે.
૪. બાળમજૂરીની નાબૂદની સાથેસાથે સાર્વત્રિક, મફત અને ફરજિયાત પ્રાથમિક શિક્ષણ આખા ગુજરાતમાં અમલી બનવું જોઈએ. ગુજરાતમાં ૧૯૬૧માં ફરજિયાત પ્રાથમિક શિક્ષણ અધિનિયમ બન્યો હોવા છતાં આજદિન સુધી તેનો અમલ થયો નથી.
૫. પુખ્ત વયના કામદારોને પૂરતી આવક પ્રાપ્ત થાય તો તેમનાં બાળકોને બાળમજૂરીની કુપ્રથામાં ધકેલવાની ફરજ નહીં પડે. તેથી ગુજરાતમાં લઘુત્તમ વેતન કાયદાનો ભારપૂર્વક અમલ થવો જોઈએ.
૬. બાળમજૂરી નાબૂદી અને પ્રાથમિક શિક્ષણ એ બંને માટે એક ધારાકીય ધોરણે બાળકો માટેના કમિશનની રચના થવી જોઈએ. સ્વતંત્ર દરજ્જાના સમાજના વિવિધ વર્ગોના પ્રતિનિધિઓના બનેલા આ સ્વાયત્ત કમિશનને બાળમજૂરી અંગેની કાનૂની કાર્યવાહી કરવાની તથા હોનારતના સંદર્ભમાં તપાસ કરી યોગ્ય વળતર અપાવવાની વગેરે વ્યાપક સત્તાઓ હોવી જોઈએ.

ઉપરોક્ત તારણો જ્યુરી પેનલના સભ્યો દ્વારા બાળકો સમક્ષ રજૂ થયાં હતાં. આ જ્યુરી પેનલમાં જસ્ટિસ શ્રી રવાણી, પ્રો. બંદૂકવાલા, શ્રી ઈન્દિરાબહેન હિરવે, પ્રો. દેવવ્રત પાઠક, શ્રી ગિરીશભાઈ પટેલ, શ્રી અમિતાબહેન વર્મા, શ્રી સુદર્શનભાઈ આયંગર, શ્રી ઈન્દુકુમાર જાની, શ્રી હિમાંશીબહેન શેલત, શ્રી તુલસીભાઈ બોડા, ડૉ. પ્ર.ચુ. વૈદ્ય, શ્રી યશવંતભાઈ મહેતા અને શ્રી મીરાંબહેન ભટ્ટનો સમાવેશ થતો હતો.

પાંચમી સપ્ટેમ્બરે ત્રીજા દિવસે સવારે બાળમજૂરોનું સંમેલન યોજાયું હતું. તેમાં બાળકોએ નાટક અને પપેટ શો દ્વારા જુદી જુદી અભિવ્યક્તિ કરી હતી. ત્યાર બાદ બાળમજૂરો દ્વારા માનવસાંકળ રચાઈ હતી. તેમાં જુદી જુદી સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓનાં અને બાળકોની માગણીઓનાં બેનરો પ્રદર્શિત કરાયાં હતાં. ત્રણ દિવસના આ કાર્યક્રમમાં બાળકોએ અવારનવાર ‘અમારે ભણવું છે, અમને ભણવા દો’, ‘અમારે રમવું છે, અમને રમવા દો’નો બુલંદ નારો લગાવ્યો હતો. અને ‘લોકનાદ’ રચિત ગીતો ‘અમારી જિંદગીને જાતે ઘડીશું...’ મેરી બારી હૈ..... ખૂબ ઉત્સાહથી ગાયાં હતાં.

માનવવાદી ચળવળ દ્વારા કાર્યશિબિર યોજાયો

અમદાવાદમાં સરદાર પટેલ સ્મારક, શાહીબાગ ખાતે ૨૯ ઓગસ્ટના રોજ માનવવાદી ચળવળ(હ્યુમેનિસ્ટ મુવમેન્ટ)ના ઉપક્રમે એક કાર્યશિબિર યોજાઈ ગયો. જુદી જુદી જગ્યાએ અને જુદા જુદા વ્યવસાય સાથે સંકળાયેલા સમાન વિચારસરણીવાળા લોકોને એક મંચ પર એકત્ર કરવાના હેતુથી યોજાઈ ગયેલા આ કાર્યશિબિરમાં ૧૩ સહભાગીઓએ ભાગ લીધો હતો.

માનવતાવાદી ચળવળ વિશે વાત કરીએ તો માર્ચ ૧૯૬૬માં મારિઓ રોડ્રીગ્સ, જે સીલોના નામથી વધુ જાણીતા છે, તેમણે સૌ પ્રથમ વાર એક જૂથને વિશ્વમાં પ્રવર્તેલી કટોકટીનો સામનો કરવા તૈયાર કર્યું. આ અભ્યાસે સામાજિક અને વ્યક્તિગત વર્તણૂક વિશેના કેટલાક સવાલોને ઉત્પન્ન કર્યાં. આમ સીલો દ્વારા શરૂ કરાયેલી ચળવળનો જન્મ થયો. જ્યારે આજે સમાજના પાયા સમાન મૂલ્યો અને આદર્શો બદલાવની પ્રક્રિયામાં હાલવા માંડ્યા છે ત્યારે આ કટોકટીનો સામનો કરવા માટે આ માનવતાવાદી ચળવળ મદદ કરે છે. આ પ્રક્રિયામાં સરખા વિચારો ધરાવતા લોકો સાથે મળે છે અને પોતાની જિંદગીને હકારાત્મક અને સર્જનાત્મક બનાવીને એક નવા વિશ્વને તૈયાર કરવા પ્રયત્ન કરે છે.

આ ચળવળમાં કાર્ય બે રીતે થાય છે: ૧. વ્યક્તિગત ૨. સામાજિક. તે નીચેના વિસ્તારોમાં કામ કરે છે:

૧. સામાજિક સેવા ૨. સાંસ્કૃતિક મુદ્દાઓ ૩. સાચી લોકશાહી માટે સાચી વ્યક્તિઓને ચૂંટણીમાં ઊભી કરવી ૪. સ્થાનિક સ્તરે લોકોને સંગઠિત કરવા ૫. માનવતાવાદી કેન્દ્રો ઊભાં કરવાં ૬. માનવતાવાદને લગતાં સમાચાર પત્રો બહાર પાડવાં ૭. વ્યક્તિગત રીતે ધ્યાન અને પ્રતિસાદ (રિફ્લેક્શન) માટે લોકોને પ્રોત્સાહિત કરવા.

‘ઉન્નતિ’ના સહયોગથી ૨૯ ઓગસ્ટના રોજ યોજાઈ ગયેલા આ કાર્યશિબિરની કાર્યસૂચિ નીચે મુજબ હતી :

૧. જુદાં જુદાં ક્ષેત્રોમાં કાર્યરત સહભાગીઓના અનુભવોની આપ-લે કરવી.
૨. માનવવાદી ચળવળનો હેતુ, કાર્યપ્રણાલી અને ચળવળના નેજા હેઠળ ચાલતી જુદી જુદી પ્રવૃત્તિઓ વિશે માહિતી આપવી.

૩. જુદા જુદા શહેર, તાલુકા, જિલ્લા અને રાજ્યમાં માનવવાદી ચળવળના પ્રતિનિધિની નિમણૂક કરવી અને ત્યાં પ્રવૃત્તિઓ શરૂ કરવી.

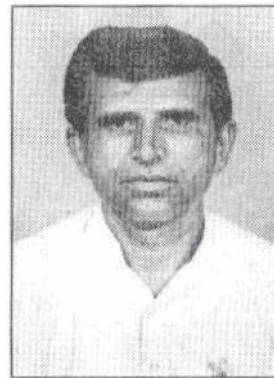
૪. ૨૦૦૦ની સાલમાં યોજનારા માનવવાદી ચળવળના કાર્યક્રમ વિશે માહિતી આપવી અને તેમાં સામેલ થવા માટે આહવાન કરવું.

કાર્યશિબિરમાં શરીર અને મનને તાજગીભર્યાં બનાવવા માટે જુદી જુદી પદ્ધતિઓ શીખવવામાં આવી હતી. આજે જ્યારે નૈતિક મૂલ્યોનું પતન થઈ રહ્યું છે ત્યારે માનવી પરસ્પર પ્રામાણિકતાથી વર્તે, નૈતિક મૂલ્યો સાથે જીવે અને માનવવાદનો પ્રચાર કરે તે વાત પર ભાર મુકાયો હતો. આ યુગમાં મોબાઈલ ફોન, ઈન્ટરનેટ વગેરે સાધનો અને સંચાર માધ્યમોનો પ્રસાર હોવા છતાં માનવી-માનવી વચ્ચેનો સંવાદ ઘટી રહ્યો છે, વિચારોનું આદાનપ્રદાન ઘટી રહ્યું છે. તેથી કાર્યશિબિરમાં એકમેક સાથે વિચારોના આદાનપ્રદાન અને સંવાદનો સેતુ રચવાની આવશ્યકતા પર ભાર મૂકાયો હતો.

શિબિર દરમ્યાન હ્યુમનસ્કેપ સામયિક, હ્યુમેનિસ્ટ પાર્ટી અને હ્યુમેનિસ્ટ મુવમેન્ટની જુદી જુદી પ્રવૃત્તિઓ વિશે માહિતી આપવામાં આવી હતી. શિબિરના અંતે સહભાગીઓએ દર અઠવાડિયે નિયમિતરૂપે મળવાનો નિર્ધાર વ્યક્ત કર્યો હતો. વધુ માહિતી માટે સંપર્ક કરો : શ્રી જયેશ શાહ, ધ હ્યુમેનિસ્ટ મુવમેન્ટ, ૧૧, યોગનીતિ, ૧૮, એસ. વી. રોડ, સાંતાક્રુઝ વેસ્ટ, મુંબઈ-૪૦૦ ૦૫૪. ફોન : ૭૧૦૬૧૯૭, ૭૧૧૯૫૧૩.

શ્રમિક વિકાસ સંસ્થાના પ્રમુખ શ્રી હીરાભાઈ પરમારને ડૉ. આંબેડકર ફેલોશિપ અપાઈ

શ્રમિક વિકાસ સંસ્થાના પ્રમુખ શ્રી હીરાભાઈ પરમાર છેલ્લા ૨ દાયકાથી સાબરકાંઠા જિલ્લામાં દલિત સમુદાયના ઉત્થાન માટે કામ કરી રહ્યા છે. આ સંસ્થા અનુસૂચિત જાતિ તથા જનજાતિના આર્થિક તથા સામાજિક પ્રશ્નોના ઉકેલ માટે ઈડર અને ભિલોડા તાલુકામાં કામ કરી રહી છે, તથા સંસ્થાનું કાર્યાલય ભિલોડા ખાતે આવેલું છે.

શ્રી હીરાભાઈ પરમારને દલિત સમુદાય સાથેની સુંદર કામગીરી બદલ ડૉ.આંબેડકર ફેલોશિપ-૯૮ એવોર્ડ પ્રદાન કરવામાં આવ્યો. તેઓ ગુજરાતમાંથી એવોર્ડ માટે પસંદ કરાયેલા સભ્યોમાંના એક છે સમાજમાં કચડાયેલા તથા સંસાધનોથી વંચિત એવા દલિતો માટેની સાહિત્યિક સંસ્થા ભારતીય દલિત સાહિત્ય અકાદમી દલિતોધ્ધારમાં સક્રિય રીતે કામ કરી રહેલા દેશભરના લેખકો તથા

સામાજિક કાર્યકરોને દર વર્ષે ડૉ. આંબેડકર ફેલોશિપ એવોર્ડ્સ એનાયત કરે છે. આ વર્ષે આ સંસ્થા દ્વારા જ ૧૪મી રાષ્ટ્રીય કોન્ફરન્સ સપ્ટેમ્બર ૨૪-૨૫, ૧૯૯૮ દરમ્યાન તાલકટોરા ઈન્ડોર સ્ટેડિયમ, મંદિર માર્ગ, નવી દિલ્હી ખાતે યોજાઈ હતી.

નાગરિકોના ખતપત્ર અંગે પશ્ચિમ ભારતની કાર્યશાળા

અમદાવાદમાં ગાંધી લેબર ઈન્સ્ટિટ્યુટ ખાતે ૧૭-૧૮ જુલાઈ, ૧૯૯૮ દરમ્યાન વહીવટી સુધારણા વિભાગ માટે સ્કૂલ ઓફ પ્લાનિંગ દ્વારા આ કાર્યશાળા યોજાઈ હતી. આ વિભાગ સરકાર નાગરિકો પ્રત્યે પ્રતિભાવાત્મક બને તે માટે ચર્ચા-વિચારણા યોજી રહ્યો છે. આ કાર્યશાળામાં એમ ચર્ચાયું કે દરેક વિભાગ લોકો માટેની તેની સેવાઓ અંગે એક જાહેર વલણ અખત્યાર કરે. સેવા મેળવવા માટે વધુમાં વધુ કેટલો સમય લાગવો જોઈએ અને સેવાની ગુણવત્તા શી હોવી જોઈએ તે તેણે નક્કી કરવું જોઈએ. અમદાવાદ મ્યુનિસિપલ કોર્પોરેશને પાયાની સવલતોની પ્રાપ્યતાનો નિર્દેશ આપતું મુસદ્દારૂપ ખતપત્ર તૈયાર કર્યું છે. એવી આશા રખાય છે કે અન્ય ખાતાંઓ પણ તેને અનુસરશે.

જુઓ પૃષ્ઠ ૧૦

આગામી કાર્યક્રમ

૧. સહભાગી ગ્રામીણ અધ્યયન અંગે તાલીમ

સહભાગી ગ્રામીણ અધ્યયન (પીઆરએ)ની પદ્ધતિ અંગે ૮ દિવસની એક તાલીમ નવેમ્બર-ડિસેમ્બર, ૧૯૯૮ દરમ્યાન યોજાશે. એમાં ફિલ્ડ પ્રેક્ટિસના ૪ દિવસનો પણ સમાવેશ થાય છે. આ તાલીમના હેતુઓ નીચે મુજબ છે : ૧. સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓના કર્મચારીઓમાં પીઆરએની ફિલ્ડસૂઝી વિશે જાણકારી વિકસાવવી. ૨. પીઆરએ હાથ ધરનાર વ્યક્તિઓમાં પ્રસ્તુત વલણ અને વર્તન વિકસાવવાં. ૩. પીઆરએનાં વિવિધ સાધનો વિશે સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓના કાર્યકર્તાઓમાં જાણકારી કેળવવી. એક સહભાગી દીઠ તાલીમ ફી રૂ. ૨૦૦૦ રહેશે. વધુ વિગતો માટે સંપર્ક સાધો : ઉન્નતિ.

૨. સહભાગી નિરીક્ષણ અને મૂલ્યાંકન

સહભાગી નિરીક્ષણ અને મૂલ્યાંકન વિશે જોધપુર ખાતે ૧૭થી ૧૯ ડિસેમ્બર, ૧૯૯૮ દરમ્યાન એક ત્રણ દિવસનો તાલીમ કાર્યક્રમ યોજાશે. તાલીમના હેતુઓ આ મુજબ છે : ૧. નિરીક્ષણ અને મૂલ્યાંકન તથા સહભાગી નિરીક્ષણ અને મૂલ્યાંકન વચ્ચેના તફાવત વિશે સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓના કાર્યકર્તાઓની જાણકારી કેળવવી. ૨. નિરીક્ષણ અને મૂલ્યાંકનમાં સામેલ સહભાગિતાની પ્રક્રિયાઓ વિશે

સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓના કાર્યકર્તાઓની જાણકારી કેળવવી. ૩. ક્ષમતા વર્ધનના સાધન તરીકે સહભાગી નિરીક્ષણ અને મૂલ્યાંકનના ઉપયોગ વિશે સહભાગીઓની જાણકારી કેળવવી. ૪. સંગઠનના વિવિધ કાર્યક્રમોમાં સહભાગી નિરીક્ષણ અને મૂલ્યાંકનના ઉપયોગ વિશે સહભાગીઓની અભિમુખતા કેળવવી. આ કાર્યશાળામાં માત્ર આમંત્રણથી જ ભાગ લઈ શકાશે.

૩. કુદરતી સંસાધન સંચાલન માટે લોકસંગઠનો ઊભાં કરવાં અને મજબૂત કરવાં

કુદરતી સંસાધન સંચાલન માટે લોકસંગઠનો ઊભાં કરવા અને મજબૂત કરવા વિશે 'ઈન્સ્ટિટ્યુટ ઓફ રુરલ મેનેજમેન્ટ-આણંદ' (ઈરમા) ખાતે એક તાલીમ યોજાશે. આ કાર્યક્રમના હેતુઓ આ મુજબ છે : ૧. લોક સંગઠનો વિશે સમજ વ્યાપક બનાવવી ૨. લોકસંગઠનોને મજબૂત બનાવતા કેટલાક સિદ્ધાંતો સમજવા. ૩. કુદરતી સંસાધનોના સંચાલનમાં સામૂહિક કાર્ય વિશે સૈદ્ધાંતિક સમજ વિકસાવવી અને વાસ્તવિક અનુભવો પર તે વિકસાવવાં. આ કાર્યક્રમ ૨થી ૪ નવેમ્બર-૧૯૯૮ દરમ્યાન સંસ્થાના અગ્રણી કાર્યકરો માટે છે. ૯-૧૦-૧૯૯૮ સુધીમાં નામાંકન સ્વીકારાશે તથા કાર્યક્રમનું સંચાલન અંગ્રેજીમાં થશે. વધુ વિગતો માટે સંપર્ક સાધો : ૧. કાર્યક્રમ સંયોજક, પ્રો. જી. રાજુ, ઈન્સ્ટિટ્યુટ ઓફ રુરલ મેનેજમેન્ટ, આણંદ-ગુજરાત. ટેલિ-ફેક્સ (૦૨૬૯૨)૪૦૧૮૮, ઈમેઈલ : jp@fac.irm.ernet.in

૪. કાર્યકર્તા વિકાસ પ્રશિક્ષણ

કાર્યકર્તા વિકાસ પ્રશિક્ષણ વિશે ૨૫-૧૧-૧૯૯૮થી ૨૫-૨-૧૯૯૯ સુધી 'સહભાગી શિક્ષણ કેન્દ્ર' દ્વારા એક કાર્યક્રમ યોજાશે. તેના હેતુઓ આ મુજબ છે :

ક. સામાજિક પરિવર્તનના ઉદ્દેશો પાર પાડવા માનવ સંસાધનનો વિકાસ કરવો.

ખ. સ્વૈચ્છિક સંગઠનોના કાર્યકર્તાઓનાં દૃષ્ટિ, જાણકારી અને જાગૃતિ સ્પષ્ટ, વ્યાપક અને વિસ્તૃત બનાવવાં.

ગ. કાર્યકર્તાઓના સ્વવિકાસ માટે એવો અવકાશ ઊભો કરવો કે જ્યાં તેઓ પોતાનાં અનુભવો અને જ્ઞાન વ્યવસ્થિત ઢબે વ્યક્ત કરી શકે અને તેમનું આદાન-પ્રદાન થઈ શકે.

ઘ. એવા પ્રશિક્ષિત કાર્યકર્તા તૈયાર કરવા કે જેઓ ગ્રામ સ્તરે કાર્યરત સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓની સાથે પ્રભાવક રીતે કામ કરી શકે. કાર્યક્રમનું સંચાલન હિન્દીમાં થશે. વધુ માહિતી માટે સંપર્ક સાધો : કાર્યક્રમ સંયોજક (માનવ સંસાધન અને સંસ્થાગત વિકાસ), સહભાગી શિક્ષણ કેન્દ્ર, ૪/૪૮૭, વિવેક ખંડ, ગોમતી નગર, લખનૌ-૨૨૬૦૧૦, ઉત્તર પ્રદેશ.

સંદર્ભ સાહિત્ય

સાહિત્યમાં નારીચેતના

આ પુસ્તક ગુજરાતી સાહિત્યમાં સ્ત્રીઓના ચિત્રણ વિશેની વિગતો આપે છે. સુરતના 'સેન્ટર ફોર સોશયલ સ્ટડીઝ' દ્વારા નવેમ્બર-૧૯૯૫માં 'ગુજરાતી સાહિત્યમાં નારીચેતના' વિશે યોજાયેલા પરિસંવાદના પરિપાકરૂપે આ પુસ્તકનો જન્મ થયો છે. ૯ જાણીતા કર્મશીલો, અધ્યાપકો અને લેખકો દ્વારા લખાયેલા ૧૦ લેખોનો સંગ્રહ આ પુસ્તકમાં છે ગુજરાતી નાટકો, વાર્તાઓ અને નવલકથાઓમાં નારીપાત્રોનું નિરૂપણ કેવી રીતે કરાયું છે તેની વિગતવાર વિવેચના આ પુસ્તકમાંથી મળે છે. નારીચેતનાના પ્રાગટ્યના સંદર્ભમાં લેખકો શી દ્વિધાઓ અનુભવે છે એની વાત તો આ પુસ્તકમાં મળે જ છે, પણ સાથે સાથે લેખન અભિવ્યક્તિને ક્ષેત્રે હવે કયા પ્રશ્નો અને પડકારો ઊભા છે તે પણ આમાં દર્શાવાયા છે. સાહિત્ય સમાજનું પ્રતિબિંબ છે પણ તે સમાજને માટે નવો માર્ગ પણ ચીંધનારું બની શકે છે. ગુજરાતી સાહિત્યમાં સ્ત્રીઓના ચિત્રણને સમજવા માટે કર્મશીલો માટે આનાથી વધુ સારું પુસ્તક ભાગ્યે જ બીજું હોઈ શકે. નારીઉત્થાનનો પડકાર કેટલો મોટો છે તે આ પુસ્તકથી આસાનીથી સમજી શકાય છે. સંપાદક : કલ્પના શાહ ; સેન્ટર ફોર સોશયલ સ્ટડીઝ, દ.ગુ.યુનિ.કેમ્પસ, સુરત, કિંમત-રૂ.૬૦, પૃષ્ઠ : ૧૪૧.

વનવાસીઓના અધિકારો

વિકાસને નામે આદિવાસીઓના વનો ઉપરના પરંપરાગત અધિકારો પર તરાપ આવી છે. રાજ્ય સરકારો અને કેન્દ્ર સરકાર પર્યાવરણના રક્ષણને નામે પણ આદિવાસીઓને જંગલોની બહાર ધકેલવાની પેરવી કરે છે. આ સંદર્ભમાં જંગલોની અંદર જ રહેતા આદિવાસીઓના અધિકારો કયા છે તે આદિવાસીઓ જાણે તે ખૂબ જ મહત્વનું છે. ગુજરાતમાં જંગલમાં છૂટથી હરવા-ફરવાના, વનોની ગૌણ પેદાશો એકત્ર કરી એમને મુક્ત રીતે વેચવાના અને જીવનનિર્વાહ માટે જરૂર પૂરતાં લાકડાં લેવા માટેના આદિવાસીઓના અધિકારો અબાધિત રખાયા છે. એ અધિકારોની વિસ્તૃત યાદી આ પુસ્તિકામાં આપવામાં આવી છે. તેમને વન વિસ્તારોમાં કયા કયા અધિકારો છે તેની માહિતી આપવાનું આ પુસ્તિકાનું પ્રયોજન છે. પુસ્તિકાના આરંભમાં દરેક જિલ્લાના બધા જ વનવાસીઓ માટેના અધિકારો આપવામાં આવ્યા છે. પછી બનાસકાંઠા, સાબરકાંઠા, ભરૂચ, પંચમહાલ, વડોદરા, ડાંગ અને વલસાડ જિલ્લામાં તથા ગીર વિભાગમાં જંગલોમાં આદિવાસીઓને કયા કયા અધિકારો છે તે જણાવાયું છે. પંચમહાલ જિલ્લાના ગોધરા, હાલોલ, દાહોદ અને ઝાલોદ તાલુકા માટેના અલગ અલગ અધિકારોની યાદી પણ તેમાં કાલોલ, હાલોલ, દાહોદ

અને ઝાલોદ તાલુકા માટેના અલગ અલગ અધિકારોની યાદી પણ તેમાં આપવામાં આવી છે. બળતણ માટેનું લાકડું મેળવવાના, ગૌણ વન પેદાશો એકત્ર કરવાના, ઘાસ અને ઢોર સાચવવાના અને ઢોર ચરાવવાના ફળાઉ વૃક્ષોના ઉપયોગના, ખેતીકામના, રસ્તા કે કેડીના ઉપયોગના, માછીમારીના, બાંધકામ માટેની ચીજો મેળવવાના, પાણી મેળવવાના વગેરે અધિકારો કયા વિસ્તારો માટે કેટલા નક્કી કરાયા છે તેની વિગતો આ પુસ્તિકામાં અપાઈ છે. ગુજરાત વન માર્ગદર્શિકા ભાગ-૩ના આધારે તૈયાર કરાયેલી આ પુસ્તિકા મેળવવા લખો : 'દિશા', ૯, મંગલદીપ ફલેટ્સ, પરીક્ષિત પુલના છેડે, પો.ગાંધી આશ્રમ, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૨૭, સહયોગ રાશિ : રૂ.૧૦, પૃષ્ઠ : ૨૨.

ગુજરાત ચક્રવાતની સત્યકથા

ગુજરાતમાં તા.૯-૬-૧૯૯૮ના રોજ કચ્છ અને સૌરાષ્ટ્રના દરિયાકાંઠે જબરજસ્ત વાવાઝોડું ફૂંકાયું. એમાં વેરાયેલા વિનાશ, સરકારની નિષ્કાળજી અને ગરીબોની હાલાકીએ ગુજરાતની સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓને ચિંતામાં મૂકી દીધી હતી. આ ચિંતામાંથી જ આ પુસ્તિકા જન્મી છે. આરંભમાં ચક્રવાતનો ઘટનાક્રમ અપાયો છે. ત્યાર બાદ વાવાઝોડાનો કુદરતી પ્રકોપ અને તેમાં સરકારની બેદરકારી તથા મૃત્યુ આંકના રહસ્ય વિશે ઘણી બધી સચોટ વિગતો આપવામાં આવી છે. કંડલા, બેડી અને નવલખી બંદરોની હાલાકી તથા સ્થાનિક મજૂરોની અવદશાની વિગતો તેમાંથી સાંપડે છે. ઉપરાંત, તેમાં ગુજરાતની વડી અદાલતમાં લોક અધિકાર સંઘ દ્વારા સત્તાધીશોની નિષ્ફળતા અંગે તપાસ પંચ નીમવા જે જાહેર હિત અરજી કરાઈ છે તેનો ભાવાનુવાદ આપવામાં આવ્યો છે. વળી, કચ્છ સંકટ અને પુનઃ વસવાટ અભિયાન દ્વારા મુંદ્રા, અંજાર, રાપર અને ભયાઉમાં થયેલા નુકસાન અંગે કરાયેલા સર્વેક્ષણની વિગતો પણ આપવામાં આવી છે. અને આ વાવાઝોડાના સંદર્ભમાં ગુજરાતનાં ગુજરાતી અખબારોએ વિવિધ સમયે લખેલા અગ્રલેખોનું સંકલન પણ એમાં આપવામાં આવ્યું છે. એનાથી અખબારોનો મત પણ જાણવા મળે છે. તથા પત્રકારો અને સામાજિક કાર્યકરોનાં વાવાઝોડા અંગેનાં અને એ પછીની રાહતની કામગીરી અને પુનર્સ્થાપન અંગેનાં મંતવ્યો પણ અપાયાં છે. છેલ્લે તા. ૯-૬-૯૮થી તા. ૧૪-૭-૯૮ સુધી ગુજરાતનાં વિવિધ અખબારોમાં વાવાઝોડા અંગે છપાયેલા સમાચારોનાં શીર્ષકો અને સમાચારોનો સંક્ષેપ અપાયો છે. પુસ્તિકાને અંતે જે છ પ્રશ્નો વ્યક્ત કરાયા છે તે ખરેખર જ ઉત્તર મેળવવાની મથામણ કરવા માટે પ્રેરે તેવા છે. સંકલન : પ્રફુલ્લ ત્રિવેદી, ઉજ્જવલ ચૌધરી, જનપથ B-૩-૧ સહજાનંદ ટાવર, જીવરાજ પાર્ક બસ સ્ટોપ, વેજલપુર રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૫૧. પ્રકાશન-૧૯૯૮, સ્વૈચ્છિક યોગદાન : રૂ ૧૦, પૃષ્ઠ : ૭૨.

પૃષ્ઠ ૩૨નો શેષ ભાગ

રાબેતા મુજબ અમે અમારાં સહભાગી જૂથોને મળતા રહીએ છીએ. તેઓ અમારી મુલાકાત લે છે અને કાર્યક્રમોને લગતા તથા સંસ્થાકીય પ્રશ્નો વિશે ચર્ચા કરે છે. ૨૬-૯-૧૯૯૮ના રોજ સસેક્સ-યુકેની ઈન્સ્ટિટ્યુટ ઓફ ડેવલપમેન્ટ સ્ટડીઝના ૪ પ્રતિનિધિઓએ અમદાવાદના ડેવલપમેન્ટ સપોર્ટ સેન્ટર તથા એ.કે.આર.એસ.પી.ના કાર્યકરો સાથે 'ઉન્નતિ'ની મુલાકાત લીધી હતી અને સહભાગિતાના પ્રશ્નો વિશે ચર્ચા કરી હતી.

સંશોધન અને હિમાયત(એડવોકસી) વિભાગ દ્વારા ઉદારીકરણની પ્રક્રિયાની વિપરીત અસરો સામેના સ્થાનિક પ્રતિકારોનું દસ્તાવેજીકરણ કરવાનું કાર્ય ચાલી રહ્યું છે. દક્ષિણ ગુજરાતનો અભ્યાસ પૂરો થયા બાદ ઉત્તર ગુજરાતમાં પણ એવો જ અભ્યાસ હાથ ધરાયો છે. તેનાં તારણો વિશે ચર્ચા કરવા માટે ૧૦-૯-૧૯૯૮ના રોજ એક બેઠકનું આયોજન કરાયું હતું. દક્ષિણ ગુજરાતની જેમ જ ઉત્તર ગુજરાતમાં પણ જમીનનું હસ્તાંતરણ અને વિસ્થાપન મુખ્ય પ્રશ્નો છે. ગરીબ સીમાન્ત ખેડૂતોની અન્ન સલામતી ખતરામાં છે. પ્રાથમિક આરોગ્ય સંભાળના પ્રશ્નો ઉપર ધ્યાન ખેંચવા બીજો એક અભ્યાસ પણ હાથ ધર્યો છે. તેનાં તારણો ૨૬-૯-૧૯૯૮ના રોજની એક કાર્યશાળામાં રજૂ થયાં છે. પ્રાથમિક આરોગ્ય કેન્દ્રો કામ નથી કરી રહ્યા તેનું મહત્વનું કારણ એ છે કે પાણી અને વીજળી જેવા પાયાની સવલતો અને માળખાગત સેવાઓનો ત્યાં અભાવ પ્રવર્તે છે. રાજ્યમાં પ્રાથમિક આરોગ્ય કેન્દ્રોની કાર્યક્ષમતા વધારવા માટે સરકાર સાથે ચર્ચા વિચારણા ચાલી રહી છે.

સ્થાનિક સ્વશાસન વિભાગે પંચાયતી રાજ સંસ્થાઓને મજબૂત કરવાનાં કાર્યક્રમ હેઠળ ગુજરાત(અમદાવાદ જિલ્લો) અને રાજસ્થાન(બાડમેર અને બિકાનેર જિલ્લા)માં ગ્રામ પંચાયતોને મજબૂત કરવા માટે અમે ખાસ કરીને રાજ્ય તરફથી પંચાયતોને મળતાં નાણાં સંબંધી 'પંચાયત નાણાં વ્યવસ્થા' અંગેનો એક અભ્યાસ હાથ ધર્યો છે. આ અભ્યાસ એમ દર્શાવે છે કે ગ્રામ પંચાયતો પાસે તેમની યોજનાકીય પ્રવૃત્તિ માટે નાણાં નથી. ૭૩મા બંધારણીય સુધારા છતાં પંચાયતો માત્ર સરકારી કાર્યક્રમોના અમલ માટેની સંસ્થાઓ જ બની રહી છે. ૨૮-૯-૧૯૯૮ના રોજ અમદાવાદમાં આદિવાસી વિસ્તારો માટે થયેલા પંચાયત ધારામાંના સુધારા અંગે ચર્ચાસભા યોજવામાં આવી હતી. આના અનુવર્તી કાર્ય તરીકે સંલગ્ન સ્થાનિક સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ, સંકળાયેલી વ્યક્તિઓ/અધિકારીઓ સાથે મળીને આદિવાસી પંચાયત ધારા વિશે સમાન સમજ કેળવવા માટે જિલ્લા સ્તરે ચર્ચા સભાઓ યોજાશે. અનુસૂચિત વિસ્તારો (ગ્રામ, તાલુકા, જિલ્લા)ને ઘોષિત કરવા તથા સમયસર ચૂંટણી ઘોષિત થાય તે માટે સરકાર સમક્ષ રજૂઆત કરવા માટે આદિવાસી પંચાયતોમાં સહી ઝુંબેશ ઉપાડશે. ૧૪-૧૫, સપ્ટેમ્બર, ૧૯૯૮ દરમ્યાન અમારી પંચાયત ક્ષેત્રની કામગીરીની સમીક્ષા કરવામાં આવી હતી. અમને જણાયું કે અમારા પ્રયાસોની વ્યાપક સ્તરે અસર પડે તે માટે તેમને વિસ્તારવાની જરૂર છે. આ સંદર્ભમાં અમે ૭૩મા બંધારણીય સુધારા બાદની પંચાયતી રાજની સ્થિતિનું દસ્તાવેજીકરણ હાથ ધર્યું છે અને તેમાં અમે નીતિવિષયક મુદ્દાઓ પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરીશું. અમે પંચાયતી રાજ વ્યવસ્થાને મજબૂત બનાવવા તેને ટેકો આપવાના ઉદ્દેશથી જિલ્લા તાલુકા સ્તરે સંસાધન કેન્દ્રો સ્થાપવા પણ વિચારીએ છીએ.

અમારા **દસ્તાવેજીકરણ વિભાગે** લેખન કૌશલ્ય વિકસાવવા માટે ૧૭-૧૯ સપ્ટેમ્બર, ૧૯૯૮ દરમ્યાન એક કાર્યશાળાનું આયોજન કર્યું હતું. તેમાં ૧૪ સંગઠનોમાંથી ૧૮ જણાએ ભાગ લીધો હતો. વાવાઝોડા બાદ અસરગ્રસ્ત વિસ્તારોમાં રાહત કાર્યને ટેકો આપવા દુર્ઘટના સંચાલન અંગે એક સમાચારપત્ર પ્રકાશિત કરવામાં અમે ઓક્સફામ(અમદાવાદ)ને ટેકો આપ્યો છે. અમરેલીના શિક્ષણ સમાજ કલ્યાણ કેન્દ્ર(૨૮-૩૦ જુલાઈ, ૧૯૯૮) અને ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ (૯ જુલાઈ, ૧૯૯૮)ને વિકાસલક્ષી સમાચારોના દસ્તાવેજીકરણ માટે ટેકો પૂરો પડાયો અને બાળ મજૂરી વિરોધી ઝુંબેશ(સીએસીએલ)ને ૩-૫ સપ્ટેમ્બર, ૧૯૯૮ દરમ્યાન સંચાર માધ્યમો માટે ટેકો પૂરો પડાયો. અમે નિશાંત નાટ્યમંચના કર્મશીલોની ઓળખ અમદાવાદની સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓને કરાવી. તેના અનુસંધાનમાં કોમવાદ અંગે સેન્ટ ઝેવિયર્સ સોશ્યલ સર્વિસ સોસાયટીએ મંચ અને સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ વચ્ચે બે બેઠકો ગોઠવી હતી.

‘ઉન્નતિ’ છેલ્લા ત્રણ મહિનામાં

ક્ષમતા વર્ધન વિભાગે સહભાગી દેખરેખ અને મૂલ્યાંકન વિશે ૧૮-૨૧ ઓગસ્ટ, ૧૯૮૮ દરમ્યાન એક કાર્યશાળાનું આયોજન કર્યું હતું. તેમાં ગુજરાતની ૮ સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓના ૨૩ કાર્યકર્તાઓએ ભાગ લીધો હતો. આ કાર્યશાળાનો હેતુ મધ્ય કક્ષાના પ્રબંધકોને કાર્યક્રમનાં સાધનો અને પરિણામ માટે નિરીક્ષણ માટેનાં સૂચકાંકો તથા મૂલ્યાંકન કરવા માટેનાં પગલાં સહભાગી પદ્ધતિથી વિકસાવવાની સમજ વિકસાવવાનો હતો. સહભાગી તાલીમની પદ્ધતિના ૧૫ વર્ષોના અનુભવની સમીક્ષા માટે એક બેઠક ‘પ્રિયા’ (નવી દિલ્હી) ખાતે ૧-૩ સપ્ટેમ્બર, ૧૯૮૮ દરમ્યાન યોજાઈ. તેમાં ૮ સંગઠનોએ ભાગ લીધો હતો. આ કાર્યશાળામાં એમ જણાવાયું કે ‘પ્રશિક્ષકોનું પ્રશિક્ષણ’ કાર્યક્રમ દ્વારા સહભાગી તાલીમની ફિલસૂફીના સંદર્ભમાં ઘણું કામ ‘પ્રિયા’ અને પ્રાદેશિક સંગઠનો દ્વારા થયું છે, પરંતુ તેની પદ્ધતિઓને લોકપ્રિય બનાવવા માટે બહુ ઓછું કામ થયું છે. જો કે, સહભાગી તાલીમની રીતનો વ્યાપ વધે તેની આવશ્યકતા છે. એ માટે ૪ પ્રાદેશિક કાર્યશાળાઓ યોજવામાં આવશે અને તેમાં તાલીમની પદ્ધતિઓનું દસ્તાવેજીકરણ હાથ ધરાશે. ‘ઉન્નતિ’ પશ્ચિમ ભારતની કાર્યશાળા યોજશે અને સહભાગી તાલીમ હાથ ધરતી વખતે ઉપયોગમાં લેવાયેલી વિવિધ પદ્ધતિઓનું દસ્તાવેજીકરણ કરશે. એ જ રીતે, ‘ઉન્નતિ’ ગુજરાતમાં સહભાગી ગ્રામીણ મૂલ્યાંકનને આગળ ધપાવવા માટે ઈન્સ્ટિટ્યુટ ઓફ ડેવલપમેન્ટ સ્ટડીઝ (સસેક્સ, યુ.કે.) અને પ્રેક્સિસ(પટના)નાં સહભાગી સંગઠનો સાથે સહયોગ સાધી રહી છે. એપ્રોપ્રિયેટ ટેકનોલોજી ઈન્ડિયા (એટીઆઈ)ના કાર્યકર્તાઓ માટે ૧૩-૧૪ જુલાઈ, ૧૯૮૮ દરમ્યાન ‘સંચાર’ વિશે અમદાવાદ ખાતે એક કાર્યશાળાનું આયોજન થયું હતું. અમે સહભાગી તાલીમમાં વપરાતી પદ્ધતિઓ અંગે ‘સેવા’ દ્વારા પ્રેરિત સહકારી મંડળીઓના પ્રશિક્ષકોને પણ અભિમુખ કરી રહ્યા છીએ અને દર મહિને એક દિવસ આ જૂથ સાથે કાર્ય થશે. એના અનુસંધાનમાં પ્રથમ કાર્યક્રમ ૧૨-૯-૧૯૮૮ના રોજ યોજાયો હતો.

હિસાબી કાર્યવાહી અંગે રાજસ્થાનમાંનાં અમારાં સહભાગી સંગઠનો માટે ૨૪-૨૭ સપ્ટેમ્બર, ૧૯૮૮ દરમ્યાન એક કાર્યશાળા યોજવામાં આવી. તેનો હેતુ નવાં જ રચાયેલાં સંગઠનોને હિસાબી ચોપડા, કાનૂની જરૂરિયાતોનું પાલન અને આંતરિક વ્યવસ્થાઓ અને કાર્યવાહીઓ અંગેની પાયાની બાબતોની માહિતી આપવાનો હતો. પાયાના અધિકારો અને જીવનનિર્વાહના પ્રશ્નો અંગે રણ પ્રદેશમાં કામ કરતાં પાંચ સહભાગી સંગઠનોના કાર્યક્રમોની સમીક્ષા હાથ ધરાઈ. આ પ્રશ્નો વિશે કેવી રીતે કામ કરવું તે અંગેની વ્યૂહરચનાઓ અંગે અમને આનાથી અંતર્દૃષ્ટિ મળી. એના સંદર્ભમાં આગામી ત્રણ માસમાં અમે રણ પ્રદેશમાં પાયાના અધિકારો અને જીવનનિર્વાહના પ્રશ્નો માટેની વ્યૂહરચનાઓ અંગે એક કાર્યશાળાનું આયોજન કરી રહ્યા છીએ.

રાજસ્થાનનો રણ પ્રદેશ દુકાળગ્રસ્ત છે અને તેથી દુકાળ સંચાલન અંગેનાં કાર્યોનું સંકલન કરવાની જરૂર છે. અમે કુટુંબોમાં પડતી મુશ્કેલીઓ અને સમસ્યાઓનો પ્રાથમિક અંદાજ કાઢવા માટે અમારાં સહભાગી સંગઠનોની સાથે ચર્ચા વિચારણા કરવાનું શરૂ પણ કર્યું છે. આ મુદ્દે અમે આપનાં ટેકો અને સમર્થન માગીએ છીએ.

જુઓ પૃષ્ઠ ૩૧

વિકાસ શિક્ષણ સંસ્થાન

જી-૧, ૨૦૦, આઝાદ સોસાયટી, અમદાવાદ - ૩૮૦ ૦૧૫.

ફોન નં-૬૭૪૬૧૪૫, ફેક્સ નં-૬૭૪૩૭૫૨. ઈ-મેલ: unnati@ad1.vsnl.net.in

ક્ષેત્રીય કાર્યાલય ૨૧-એ, ૮, પોલ રોડ, બચરાજ જી કા બાગ, જોધપુર-૩૪૨૦૦૩, રાજસ્થાન.

રૂપાંકન: યશોદા કોરિયા, ‘ઉન્નતિ’, ડિઝાઈન કન્સલ્ટન્ટ: તરુણ દીપ ગિરધર, ચિત્રાંકન: રણજીત બાલમુચુ

મુદ્રણ: સાહિત્ય મુદ્રણાલય પ્રા.લિ., ૫૫/૧૫, સિટી મિલ કમ્પાઉન્ડ, કાંકરિયા રોડ, અમદાવાદ - ૩૮૦ ૦૨૨, ફોન નં.૫૪૬૪૯૮૯.

આપ લોકશિક્ષણ કે તાલીમ માટે વિચારમાં પ્રકાશિત સામગ્રીનો સહર્ષ ઉપયોગ કરી શકો છો. ઉપયોગ કરનારને વિનંતી કે આ સ્રોતનો ઉલ્લેખ કરવાનું ના ભૂલે તથા પોતાના ઉપયોગથી અમને માહિતગાર કરે કે જેથી અમે પણ કાંઈક શીખી શકીએ.